

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
समवायिकारणम्	३५	स्वार्थानुमानम्	५०
असमवायिकारणम्	"	परार्थानुमानम्	"
निमित्तकारणम्	"	अवयवाः	५१
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्	३६	टी० अनुमित्युत्पत्तौ क्रमः	५३
प्रत्यक्षप्रमालक्षणम्	"	अन्वयव्यतिरेकि	५४
टी० पूरणीयग्रन्थः	"	केवलान्वयि	५५
निर्विकल्पकम्	३७	केवलव्यतिरेकि	"
सविकल्पकम्	"	पक्षः	५६
पङ्क्तिः सनिकर्षः	"	सपक्षः	"
		विपक्षः	"
		हेत्वाभासविभागः	५७
अनुमानपरिच्छेदः ।		(टी० हेत्वाभाससामान्य- निरुक्तिः ।)	
अनुमानलक्षणम्	३८	सव्यभिचारः	६१
टी० पोढा सगतिः	"	साधारणः	६२
अनुमितिलक्षणम्	३९	असाधारणः	"
परामर्शः	"	अनुपसहारी	"
व्याप्तिलक्षणम्	"	विरुद्धः	"
टी० सिद्धान्तव्याप्तिः	४०	सत्यतिपक्षः	६३
" पूर्वपक्षव्याप्तिः	४१	असिद्धः	"
" व्यधिकरणधर्मावच्छि- न्नाभावघटिता व्याप्तिः	४३	आश्रयासिद्धः	"
" व्यधिकरणधर्मावच्छि- न्नाभावस्य स्वण्डनम्	४८	स्वरूपासिद्धः	"
पक्षधर्मता	"	व्याप्यत्वासिद्धः	६४
(टी० पक्षताविचारः)		बाधितः	६५
अनुमानविभागः	५०		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उपमानपरिच्छेदः ।		टी० लकारार्थाः	७६
उपमानलक्षणम्	६५	„ सन्-यङ्-तुमुनामर्थाः	७७
उपमितिलक्षणम्	„	„ प्रमाणचतुष्टयत्वव्यव- स्थापनम्	„
शब्दपरिच्छेदः ।		„ इन्द्रियाणां प्राप्य प्रकाश- कारित्वम्	७८
शब्दप्रमाणलक्षणम्	६७	अयथार्थानुभवविभागः	„
वाक्यलक्षणम्	„	सशयः	७९
पदलक्षणम्	„	विपर्ययः	„
शक्तिलक्षणम्	„	तर्कः	८०
टी० शक्तिग्रहप्रकारः	६८	स्मृतिविभागः	„
„ शक्तिग्राहकाणि	६९	सुखम्	„
„ शक्तिविषये मतान्तराणि	७०	दुःखम्	„
„ लक्षणा	„	इच्छा	„
वाक्यार्थज्ञानहेतवः	७१	द्वेषः	„
आकाङ्क्षा	„	कृतिः	८१
टी० तात्पर्यज्ञानस्य शाब्द- बोधकारणत्वम्	७२	धर्माधर्मौ	„
योग्यता	„	संस्कारविभागः	„
सन्निधिः	७३	वेगः	„
अप्रमाणवाक्यम्	„	भावना	„
वाक्यविभागः	„	स्थितिस्थापकः	८२
वाक्यार्थज्ञानम्	७४	कर्मलक्षणानि	„
टी० शाब्दबोधप्रकारः	„	सामान्यलक्षणम्	„
„ अत्र वैयाकरणमतमनूय	„	विशेषस्वरूपम्	„
तन्निरासः	७५	समवायलक्षणम्	„

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
प्रागभावः	८३	टी० गौतमोक्ताना प्रमाणादि-	
प्रध्वंसः	,,	षोडशपदार्थाना सप्तस-	
अत्यन्ताभावः	,,	न्तर्भावप्रकारः	८६
टी० अस्य प्रतियोगिध्वंस-		,, साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणम्	८८
प्रागभावाधिकरणवृत्ति-		अस्य ग्रन्थस्य न्यायवैशेषिको-	
त्वव्यवस्थापनम्	,,	भयदर्शनव्युत्पादकत्वम्	८९
,, अभावानामधिकरणा-		,, तर्कज्ञानस्य मोक्षार्थत्वम्	,,
त्मकत्वनिरासः	८५	,, मोक्षस्वरूपे मतान्तराणि	,,
अन्योन्याभावः	,,	टीकाकरणोद्देशः	९०

प्रशस्तिपत्राणि ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

श्रीपण्डितमुरलीधरशास्त्रिकृतस्य तर्कसंग्रहव्याख्यानस्य कतिपयाः पङ्क्तयो मया श्रुताः । उत्तममस्तीदं व्याख्यानम् । लेखः प्रौढोऽस्ति इति मन्यते—

काशीस्थः शिवकुमारशर्ममिश्रः ।
संवत् १९७० मार्गशीर्षपौर्णमास्याम् ।

श्रीश्रीविश्वनाथो विजयते ।

हेदरावादवास्तव्येनाधिगततर्काद्यनेकशास्त्रनैपुण्येन श्रीमता मुरलीधरशर्मणा विरचितां तर्कविलासिनीं नाम तर्कसंग्रहटीकामामूल-भवलोकयतश्चेतो मे नितरामानन्दमेदुरं समजनि । टीकेयं भाषा-रचनाचातुर्येण, सरलार्थवत्तयापि दुरधिगमाखिलतर्कशास्त्रगाम्भीर्य-समन्विततया च सर्वेषामेव तर्करसिकानामतितरां मनांसि समाक-र्षति, प्रथयति च टीकाकर्तुः सुविमलं पाण्डित्यवैभवं सहृदय-धुरीणेऽपि मां प्रतिभाति । नैयायिकमतमधिजिगांसूनां बालाना-मप्यनया बहूपकरिष्यत इत्यहमाशासे । पल्लवितेनालमिति—

वाराणसी-
राजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरात् । } न्यायाचार्य्यो वामाचरणशर्मा ।

श्रीः ।

न्यायशास्त्रपरिभाषाप्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तिसौकर्याय जागदी-
शी-गदाधरी-कणादसूत्र-गौतमसूत्र-प्रभृतिभ्यः द्रव्यादिपदार्थानामु-
द्देशलक्षणपरीक्षाद्युपन्यासपुरःसरं न्यायशास्त्रीयसिद्धान्तजातमुद्धृत्य
श्रीमताऽल्लभट्टेनोपन्यबन्धि तर्कसंग्रहः । स चार्यं ग्रन्थः संक्षिप्तोऽपि
न्यायशास्त्रीयसारभूतार्थप्रतिपादकः कृत्स्नन्यायशास्त्रीयतात्त्विकज्ञान-
संपादकश्च । परमादरपुरःसरं पण्डितानां पठनपाठनप्रभृतिव्यवहार-
विषयो बभूव ।

ततश्च साम्प्रतिकानां प्रतिपत्तिसौकर्याय बहवो विबुधाः स्वस्व-
वाग्वैभवमाविर्भावयन्तस्तत्र विविधा व्याख्या व्यरचयन् । तथाहि
ग्रन्थकृदेव दीपिकानामधेयां तस्याश्चापरो नीलकण्ठनामा पण्डित-
तर्कप्रकाशभिधां टीकां रचयामास । ततः कृष्णधूर्जटिश्चन्द्रो-
दयनाम्नी पदकृत्यनामधेयां चापरस्तथा गोवर्धनसुधीत्यायबोधिना
तथा स एव लघुबोधिनीञ्च प्राणायीत् । परं त्वेतैर्व्याख्यानैरपि
तर्कसंग्रहग्रन्थः सुखबोध्यत्वे नोन्नतिमगमत् । किंतु दिने दिने
दुर्बोध्य एव वर्धते । अतोऽधुना तर्कप्रकाश-तरङ्गिणी-मञ्ज-
री-मुक्तावल्यादि-विविधकालाध्ययनसाध्यज्ञानविषयीभूतानां खण्ड-
शोऽध्ययनं विनाप्येकग्रन्थाध्ययनेन न्यायशास्त्रीयाः सर्वेऽपि
विषयाः स्वल्पकालेन संविदिता भवेयुरित्येतदर्थं तर्कसंग्रहस्य तर्कवि-
लासिनीनामधेया टीका प्राणायि पुष्कर्णाज्ञातीय-पण्डितसुरलीधर-
शास्त्रिणा । तत्रत्यविषयाणां सौम्यवमस्तीत्यस्मिन्नर्थे करांचीस्वपाठ-
शालामुख्याध्यापकवर्य-पण्डितशम्भुदत्तस्य संमतिरस्ति ॥

वेदान्तशास्त्रनिष्णात-पण्डितश्रीगिरि- धरशास्त्री, पुष्करणा.

जन्मसं० १८९७ शक १७६२ माघकृष्ण १२
मृत्युसं० १९६२ शक १८२९ चैत्रशुक्ल ४

(वस ततिलका)

एकोनविंशतिशते प्रमिते च स्याथै
सवत्सरे मिथुनयाम्यगते च भानौ ।

आपादशुद्धदशमीरविवासरेषु
सद्य प्रकाशमगमत्कृपया हरेर्हि ॥ १ ॥

(अनुष्टुप)

पूज्येषु पादपद्मेषु गुरोर्गिरिधरस्य च ।
मुदार्पिता जयलेखा टीका तर्कविलासिनी ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विरिधराष्टकम् ।

[१]

स्रग्धरा

ध्यायामो रूपरूप्यं गिरिधरसुखदं कामकामानभिज्ञं
हैद्रावादस्थलस्याप्रमुरलिधरपदयप्रियं मानशुद्धम् ।
ध्यायामोरूपरूप्यं गिरिधरसुखदं वामकामानभिज्ञं
हैद्रावादस्थलस्याभ्रममलिधरपदयप्रियं मानशुद्धम् ॥

[२]

चिन्ताकोटारहृद्वाघटितकटकधट्टाट्टकोटारपङ्के
कन्दर्पप्रांशुकोदण्डगखरग्वगसंस्पर्शनष्टस्वसंज्ञान् ।
भो भ्राजिष्णो च जिष्णो गिरिधर वर कष्टाद्धि नस्तारय त्वम्
दैवज्ञज्ञानसिन्धो मुरलिधरबुधज्येष्ठवन्धोऽयसिन्धो ॥

[३]

ध्वान्ताध्वान्ताध्वविज्ञं भवभययजनं पण्डिताखण्डकार्यं
विद्वन्मार्तण्डचण्डं गिरिधरविजयं दानशौण्डं स्वरामम् ।
ध्वान्ताध्वान्ताध्वविज्ञं भवभरभजनं मण्डिताखण्डकार्यं
विद्वन्मार्तण्डचण्डं गिरि धरणिजयं दानशौण्डं स्वरामः ॥

[४]

ब्रह्माण्डेऽस्मिन्नकाण्डे गिरिधर भवतां ज्ञानविज्ञानभावं
 श्रौतौघस्मार्तशास्त्रप्रथमवट्टलविद्यासु विद्वद्वरिष्ठाः ।
 ज्ञातुं तेऽद्यासमर्था वयमिह हि जडा ज्ञानविज्ञानहीनाः
 जानीमोऽतः कथं तं कुरु सद्य कृपां त्वं पृथुं सैन्धवेषु ॥

[५]

व्यासाशेषाणि सूत्राणि गिरिधरमुखस्थानलब्धानि यानि
 शास्त्रादौ पाणिनीयानि गिरिधर च कैर्भाषितानि स्व राम ।
 व्यासाशेषाणि सूत्राणि गिरिधरमुखस्थानलब्धानि नयानि-
 शास्त्रातौ पालनीया नु गिरिधर च कैर्भाषिता वः स्मरामः ॥

[६]

ज्योतिःशास्त्रार्थविद्यागुणगणपणवित्पण्डितं मन्यमर्त्या-
 हं पाण्डित्याग्रगण्यप्रकटितमददन्तावलोक्युहसिंहः ।
 भूयादाशुप्रसन्नो गिरिधरवरदो दीनदुःखार्तिहारी
 सिन्धौ ये चासमर्थाः कलुषकलुषिता ज्ञानवाहा हि तेषु ॥

[७]

हैद्राबादस्थविद्याः परिमलसरलामोददा नित्यजाहि
 वैद्या वेद्याः सदा भो गिरिधरचरणाम्भोरुहाणि सरन्ति ।
 हैद्राबादस्थविद्यापरिमलसरलामोददानि त्वभूनि
 विद्यावेद्याः सदाभो गिरिधरचरणाम्भोरुहाणि स्मरामः ॥

[८]

पूज्येभ्यो गुरुभ्यो गिरिधरवरसद्भ्योऽमलेभ्यो वरेभ्यो
 विद्वद्भ्यो धीरविद्भ्यो मुरलिधरबुधप्राप्त्यजेभ्यो जयिभ्यः ।
 ज्ञातृभ्यो ज्ञातिविद्भ्यो विकसितनलिनौघास्यभेभ्यो धनिभ्यः
 कान्तेभ्यो नो भवद्भ्योस्तु गिरिधर नमः स्याद्भि भक्तिर्भवत्सु॥

इति श्रीकाशीनिवामिपण्डित-पाण्डुरङ्गाचार्यमुत-वासुदेवशास्त्रिविरचितं
 श्रीमद्विरिधराष्टक संपूर्णम् ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਲੀਪਤ ਸਾਖੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ

तर्कसंग्रहः

तर्कविलासिनीटीकासहितः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखोपायं क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

किशोरीरमणं वन्दे गौरीरमणवन्दितम् ।
यत्कृपालयतोप्यज्ञा वाञ्छितं फलमाप्नुयुः ॥ १ ॥
चार्यं च महाप्रभुं सहगणं श्रीविठ्ठलेशं प्रभुं
नत्वा श्रीसुकवीन्द्रवन्दितपदं गोवर्द्धनं ज्ञानदम् ।
हं विदुषां प्रमोदनकरीं बालार्थसंसिद्धये
टीकां तर्कविलासिनीं वरगुणां कृष्णस्तया तुष्यताम् ॥ २ ॥
व्याकरणविदो वन्द्यान् ज्योतिर्विद्याविशारदान् ।
गुरुनिरिधरान्वन्दे शुद्धाद्वैतपरायणान् ॥ ३ ॥
प्रेमचन्द्राभिधं तातं वन्देऽहं सुखदायकम् ।
पतो जन्म समासाद्य कृतो हि सत्समागमः ॥ ४ ॥

तर्कसंग्रहः

तर्कविलासिनीटीकासहितः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

किशोरीरमणं वन्दे गौरीरमणवन्दितम् ।
यत्कृपालवतोप्यज्ञा वाञ्छितं फलमाप्नुयुः ॥ १ ॥

आचार्यं च महाप्रभुं सहगणं श्रीविठ्ठलेशं प्रभुं
नत्वा श्रीसुकवीन्द्रवन्दितपदं गोवर्द्धनं ज्ञानदम् ।
कुर्वेहं विदुषां प्रमोदनकरीं बालार्थसंसिद्धये
टीकां तर्कविलासिनीं वरगुणां कृष्णस्तया तुष्यताम् ॥ २ ॥
व्याकरणविदो बन्धान् ज्योतिर्विद्याविशारदान् ।
गुरुन्निरिधरान्वन्दे शुद्धाद्वैतपरायणान् ॥ ३ ॥
प्रेमचन्द्राभिधं तातं वन्देऽहं सुखदायकम् ।
यतो जन्म समासाद्य कृतो हि सत्समागमः ॥ ४ ॥

श्रीः । प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामस्तार्किकशि-
रोमणिः श्रीमानन्नभट्टः शिष्टाचारानुमितश्रुतिविहितं मङ्गलं निर्माय
प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गभूतमनुबन्धचतुष्टयं च संदर्शयन् स्वच्छात्रावधानाय

१ अनुव्रजन्ति पुरुषं स्वविषयकज्ञानद्वारा प्रवर्तयन्ति तेऽनुबन्धाः । विषयस-
बन्धप्रयोजनाधिनारिणः ।

व्यापारोऽङ्गीकर्तव्यः । ततश्च लोके व्यापाराल्पत्वे कार्याल्पत्वस्य दृष्ट-
त्वात्तद्दृष्टान्तेनात्रापि कादम्बर्यादेरसंपूर्णत्वेन व्यापाराल्पत्वमनुमाय
तेन च व्यापारिणो मङ्गलस्याप्यल्पत्वमनुमातुमुचितम् । एव च
मङ्गलाल्पत्वात्समाप्त्यभावसिद्धौ समाप्तिविघ्नान्यूनसख्याफमङ्गलयोरेव
कार्यकारणभावः फलितः । इत्थंच कादम्बर्यादौ विघ्नान्यूनसख्याफ-
मङ्गलाभावान्नान्वयव्यभिचारः । किरणावल्यादौ तु समाप्त्यनुरोधाद्-
हिरेव मङ्गलं प्रकल्प्य व्यतिरेकव्यभिचारोपि निरसनीयः । नच
तत्कर्तुर्नास्तिकत्वान्न ग्रन्थाद्दहिरपि मङ्गलाचरणसंभव इति वाच्यम् ।
वहिरित्यस्य जन्मान्तरे इत्यर्थकत्वात् । एवमुभयविधव्यभिचारनि-
रसनेन सूपादावन्वयव्यतिरेकसहचारौ ।

नव्यास्तु जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टैर्मङ्गलाचरणादर्शना-
च्छरीरनिष्ठैव प्रत्यासत्तिरनयो. कार्यकारणभावावच्छेदिका वक्तव्या ।

१ नचान् जन्ममेवाद्वैयधिकरण्य शङ्कनीयम् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्य-
कारणभावाङ्गीकारात् । या च स्वप्रतियोगिपरमवर्णानुकूलकृतिमत्तास्वन्धेन चर-
मवर्णध्वसरूपसमाप्तिं प्रति मङ्गलस्य स्तानुकूलकृतिमत्तारूपा । उक्तपरपरास्व-
न्धाभ्या समाप्तिमङ्गलयोरात्मनिष्ठत्वात् । सर्वत्र परंपरास्वन्धषट्कस्वपदेन स्वन्ध-
प्रतियोगी धर्तव्यः । यस्य स्वन्धो विवक्षितः स प्रतियोगी, मस्मिन्विषक्षितः
सोऽनुयोगी । यथा प्रकृते समाप्तिमङ्गलयोरात्मनि स्वन्धो विवक्षित इति ते
(समाप्तिमङ्गले) प्रतियोगिनी आत्मानुयोगी । अतः प्रथमस्वन्धे स्वपदेन
चरमवर्णध्वसस्य ग्रहणं, द्वितीये मङ्गलस्येति ।

२ अलौकिक कर्म त्रिविधम्—ऐहलौकिकफल, पारलौकिकफलम्, ऐहिकपार-
त्रिकसाधारणफलं चेति । तत्र कारीर्यादिकमैहलौकिकफलम् । लोकोऽत्र देह-
येन देहेन कारीरीष्टि कृता तेनैव देहेन भोग्यफलमित्यर्थः । तस्या तदानीं
शुष्यत्सस्योबीवनफलकट्टयुद्देशेन विधानात् । नहि यजमानस्य जन्मान्तरे
जायमाना वृष्टिर्वागकालिकशुष्यत्सस्योबीवनायालमिति । ज्योतिष्टोमादिक पारलौ-
किक 'यन्न दु खेन समिध नच प्रस्तमन तरम् । सकल्पोपेतत चैव तत्सुख स्त-
पदास्पदम्' इतिरक्षित स्वर्गपरपर्याय सुखमुद्दिश्य ज्योतिष्टोमविधानात् । तस्यच
मानुषशरीरेण भोक्तुमर्हत्वात् । व्यामिश्रकर्माधीनत्वान्मानुषदेहोपजनस्य । किंतु
यजमानशरीरपातनान्तरं धर्मसदृशतेजसादिपरमाणुगिरारब्ध दिव्य शरीरमेदमा

सा च स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन चरमवर्णध्वंसरूप-
समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतावत्त्वरूपा ।
तथाच नास्तिकस्यैतस्मिन्नन्मनि मङ्गलचरणासंभवाद् व्यतिरेकव्य-
भिचारस्तदवस्थ एवेति न समाप्तिर्मङ्गलस्य फलम् । नचोक्तश्रुतिवि-
रोधः । दर्शितबाधकसद्भावात्समाप्त्यंशपरिद्वारेण तस्याः कल्पनीय-
त्वात् । अतो विघ्नध्वंस एव मङ्गलस्य फलम् । समाप्तिस्तु प्रतिब-
न्धकाभावघटितप्रतिभादिकारणकलापात् । विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं
च प्रतियन्धकसंसर्गाभावत्वेन ननु तद्धंसत्वेन । तेन स्वतःसिद्धवि-
प्रचिरह्यता मङ्गलानाचरणेऽपि न क्षतिरित्याहुरिति सक्षेपः ।

निरूप्यं प्रतिजानीते—क्रियते तर्कसंग्रह इति । तर्क्यन्ते यथा-
र्थज्ञानविषयीक्रियन्ते इति तर्काः द्रव्यादयः सप्तपदार्थाः तेषां
संग्रहः सक्षेपेण स्वरूपकथनम् । एतेन विषयोऽपि दर्शितः ।
ननु सुविस्तराणामन्येषा तर्कग्रन्थानां सत्त्वादलं ग्रन्थान्तरकरणाया-

स्थाय यजमानात्मना भोग्यफलत्वात् । पुनरकामेष्टशुद्धियागत्ताग्रहण्येष्ट्यादिकं तु
पुनरपशुप्राप्तादिकामं प्रति विहितत्वात् वर्तमानशरीराविरोधेनापि यजमानेनासति
प्रतिबन्धके तादृशफलस्य प्राप्तौ शक्यत्वात्सति तु प्रतियन्धके जन्मान्तरे तदप्राप्तेर-
हिक्कारान्निकसाधारणफलकम् । तदेतन्निधेषु कर्मसु मध्ये मङ्गलमैहलीकिकफलं
कर्मं प्राप्तिस्तसमाप्त्युरेकेनैव शिष्टैस्तदाचरणात् शुष्यत्सस्योन्नीवनरामै कारीर्या-
दिवत् जीवच्छरीराविरोधेनारोग्यकामैर्ग्रहसम्पन्नपादिवधेति । तस्मादात्मनिष्ठप्रत्या-
सत्या समाप्तिमङ्गलयो कार्यकारणभावोऽनुचित जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि
तत्करणप्रसङ्गात् ।

१ अत्र स्वं चरमवर्णध्वंसं तस्य प्रतियोगी चरमवर्णं तदवच्छेदकं यच्छ-
रीरावयवकण्ठादिषु तादृशवर्णनिमित्तकारणीमूतान्तर्मास्ताभिधाताएवः सयोग-
स्तच्छरीरं तत्त्वं तच्छरीरे ।

२ मङ्गलस्य ज्ञानरूपत्वात् तदुत्पत्तिर्यस्मिन्नात्मनि भवति तस्यात्मनो यदव-
च्छेदकं तदेव तन्मङ्गलोत्पत्तेरप्यवच्छेदकं तज्जातीयत्वं च चैतन्त्वमेतत्वादिना ।
चैत्रादिशरीरस्याप्यवयवोपचयापचयाभ्यामुत्पादविनाशशालित्वेन नानात्वादाका-
शत्वादेरिवाप्रत्ययकेरेकत्वात्कथं चैतन्त्वादेर्जातित्वमिति शङ्कानवकाशः ।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप-
रत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वलोहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्र-
यत्नधर्माधर्मसंस्काराद्यतुर्विंशतिर्गुणाः ॥

गुणान् विभजते—रूपरसेत्यादिना । द्रव्यमात्रवृत्तित्वं द्रव्यकर्मा-
न्यत्वविशिष्टजातिमत्त्वं वा गुणसामान्यलक्षणं योध्यम्, अत्रापि
संख्यादिग्रहणप्रयोजनं पूर्वबद्धोध्यम्, एवमुत्तरत्रापि ॥

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ।

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणेति । संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वं
कर्म सामान्यलक्षणम् । न च अमणरेचनस्पन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गम-
नादीनां कर्मणां सत्त्वात् पक्षेति विभागोऽनुपपन्न इति वाच्यं, तेषां
गमनेऽन्तर्भावात् । ननुऽक्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावसंभवात् तेषां
कथं पृथक्त्वेन कथनमिति चेन्न, स्वतन्त्रेच्छास्य नियोगपर्यनुयोगानर्हस्य
मुनेः संमतत्वात् ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ॥

सामान्यविभागं दर्शयति—परमपरं चेति । सामान्यलक्षणं
तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । संयोगादावतिव्याप्तिवार-
णाय नित्यत्वे सतीति । तावन्मात्रोक्तावाकाशादावतिव्याप्तिरतो
विशेषोपादानम् । नित्यत्वे सति समवेतत्वमित्युक्तावाकाशा-
दिनित्यसमवेतसंख्यादावतिव्याप्तिरतोऽनेकेति । अनेकसमवेतत्वं
विहायानेकवृत्तित्वमात्रोक्तौ अत्यन्ताभावस्यापि नित्यत्वादनेकवृत्ति-
त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति अनेकसमवेतत्वमिति । परत्वम् अधिक-
देशवृत्तित्वं, न्यूनदेशवृत्तित्वमपरत्वम् । तत्र द्रव्यादित्रिकवर्तिनी
काचिज्जातिः सत्ता यद्बलात् तत्र सत्सदित्यनुगतप्रतीतिर्भवति सा
परा, वह्निना द्रव्यत्वादयः सर्वा अपराः सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्ति-
त्वात् । नीलपीतादिविभिन्नरूपासु विभिन्नदेशकालस्थितासु नाना-

व्यक्तिषु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिव्यवहारयोरनुगतविषयं
विनाऽसंभवाज्जातिकल्पनम् । अत्र इतिपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थ-
तावच्छेदकपरत्वात्परत्वापरत्वरूपद्विप्रकारवत्सामान्यमिति वाक्यार्थः ।

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

विशेषं विभजते—नित्यद्रव्यवृत्तय इति । नित्यद्रव्याणि
पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः आकाशादिपञ्चकं च तेषामा-
नन्त्यात् तद्वृत्तयो विशेषा अपि अनन्तसंख्याका इत्यर्थः ।
द्व्यणुकपर्यन्तानां पृथिव्यादीनामवयविनां व्यावर्त्तकास्तत्तदवयवाः
अवयविनां तु परमाण्वादिनित्यद्रव्याणां परस्परं भेदको विशेष
एव । ननु तत्तत्परमाणुगतैतत्त्वादिनैव परमाणूनां परस्परं भेदसिद्धे-
र्विशेषो नाङ्गीकार्य इति चेन्न । परमाणौ भेदसिद्धिं विना तद्वृत्तै-
तत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । नव्यास्तु विशेषपदार्थानामिव परमाणूनां
स्वतोव्यावर्त्तकत्वमङ्गीकृत्य विशेषे मानाभाव इत्याहुः । केचित्तु
शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतयापि विशेषपदार्थः सिध्यतीत्याहुः ।

समवायस्त्वेक एव ।

समवायस्य विभागाभावं द्योतयितुं तस्यैकत्वमाह—समवा-
यस्त्विति । समवायो नित्यसंबन्धस्तथा च नित्यसंबन्धत्वं समवाय-
लक्षणम् । संयोगादिवारणाय नित्येति । आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय
संबन्धेति । संबन्धत्वं च संबन्धिभिन्नत्वे सति संबन्ध्याश्रितत्वं
स्वभिन्नसंबन्ध्याश्रितत्वं वा । नचाधिकरणस्वरूपस्याभावप्रतियो-
गिकसंबन्धस्य स्वभिन्नसंबन्ध्यभावात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्य मुख्य-
संबन्धत्वास्वीकारात्समवायसंयोगयोरेव मुख्यसंबन्धत्वेन प्रकृतलक्षण-
लक्ष्यत्वात् । ननु समवायस्य सद्भावे किं प्रमाणमिति चेदत्र नव्याः-
विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् यद्यद्विशि-
ष्टज्ञानं तत्प्रकारविशेष्यसंसर्गविषयकमेवेति नियमेन गन्धवती

पृथिवीति विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्योभयसंसर्गविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात् घटवद्भूतलमिति विशिष्टज्ञानवदित्यनुमानेन संसर्गविषयकत्वसिद्धौ, द्रव्ययोरेव संयोगात् प्रकृते च विशेषणीभूतस्य गन्धस्याद्रव्यत्वेन संयोगवाधात्समवायसिद्धिरित्युत्तरयन्ति । केचित्तु तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकपालत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपिता या घटत्वावच्छिन्ना कार्यता सा किञ्चित्संबन्धावच्छिन्ना कार्यतात्वात् दण्डत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नकार्यतावदित्यनुमानेन संबन्धसिद्धौ युतसिद्धयोरेव संयोगादयुतसिद्धयोस्तदतिरिक्तसमवायसिद्धिः । नच तत्र स्वरूप एव कल्प्यतामिति वाच्यम्, सिद्धसाधनापातादनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवाच्चेत्याहुः । यत्त्विह तन्तौ पटसमवाय इति प्रत्यक्षेणैव समवायसिद्धिरिति तन्न, संबन्धप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन परमाण्वनुयोगिकपरमाणुत्वप्रतियोगिकसमवायाश्रयीभूतपरमाणुप्रत्यक्षाभावेन समवाये प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् । नच समवायस्यैकत्वे स्पर्शसमवायस्य रूपसमवायस्य चैक्येन वायौ रूपसमवायसत्त्वाद्रूपवत्ताप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । तत्-तत्संबन्धोभयसत्ताया एव तद्वत्ताप्रतीतिहेतुत्वात् । नन्वेकत्वं कथं विभागप्रतिबन्धकमिति चेच्छृणु । विभागो हि सामान्यधर्मसाक्षाज्मूनवृत्तियावद्धर्मप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः तथा च द्रव्यत्वादीनां साक्षाज्मूनवृत्तिपृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादिधर्मस्त्वाद्द्रव्यादीनां विभागः सिद्धः, अत्र तु समवायत्वन्मूनवृत्तिधर्माभावात् तद्विभाग इति ।

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥ इत्युद्देशग्रन्थः ।

अभावं विगजते—अभाव इति । प्रागभावत्वादिरूपचतुःप्रकारवानभाव इति समुदायार्थः । अभावत्वं तु भावभिन्नत्वं,

प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं वा । अखण्डोपाधिरित्यपि केचित् । भावत्वं च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वं, समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वं वा । तथाच द्रव्यादित्रिके समवायेन सामान्यादौ च एकार्थभूतद्रव्यसमवायेन सत्तावत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

तत्र गन्धवती पृथ्वी ।

तत्रोद्दिष्टक्रमानुरोधेन प्रथमं पृथिव्या लक्षणमाह—तत्र गन्धवतीति । गन्धवतीति गन्धोऽस्यास्ति इति गन्धवान् स्त्रीत्वविवक्षायां उगितश्चेति ङीप् । तथाच गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । गन्धवतीत्यस्येयानर्थः कथं निःसरति इति चेत्—गन्धवतीतिभावप्रधानो निर्देशः पृथिवीत्यस्य पृथ्वा विपरिणामो लक्षणपदाध्याहारश्चेति अस्य वाक्यस्य लक्षणपरत्वेन तात्पर्यानुपपत्त्या कल्पनात् । ननु कालादावपि फालिकादिसंबन्धेन गन्धसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । समवायसंबन्धेन गन्धवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र पृथिवी लक्ष्या पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं गन्धवत्त्वं लक्षणम् । तथाच लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकलक्षणैतन्नितयावगाहित्यादस्य लक्षणशास्त्रत्वम् । ननु पाषाणादौ गन्धोपलब्ध्यभावाज्जलादौ च तदुपलब्धिसंभवादव्याप्त्यतिव्याप्ती इति चेन्न । उत्कटत्वानुत्कटत्वाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धिदर्शनात् पाषाणादावनुत्कटत्वादनुपलब्धिः । जलादौ तु स्वाश्रयसंयोगेन गन्धोपलम्भो न समवायेनेति न दोषः । ननु लक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेच्छृणु व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति । तत्र व्यावृत्तिरितरभेदानुमितिः । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वा-

१ नचात्र समवायेऽव्याप्तिः । एकार्थसमवायेत्यस्य समवायघटितसामानाधिकरण्येनेत्यर्थकत्वात् । नहि समवायेन सत्ताधिकरणे द्रव्यादौ समवायेन समवायवत्त्वं, समवायस्य समवायेनावृत्तित्वादिति वाच्यम् । एकार्थसमवायेत्यनेन स्वसमवायिसमवायवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । समवायवत्त्वं च स्वप्रतियोगित्व-स्वतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन । तेन समवाये समवायस्य तादात्म्यसंबन्धेन सत्त्वान्न कापि क्षतिरिति भावः ।

दित्यादिना पृथिव्यामितरभेदसिद्धिः । व्यवहारस्तु गन्धज्ञानेन पृथिवी-
त्वव्यञ्जने इयं पृथिवीति शब्दप्रयोगरूपः । नच सुरभ्यसुरभिकपाल-
रब्धघटे उक्तलक्षणाव्याप्तिः, तत्र परस्परप्रतिबन्धेन कस्यापि गन्धस्या-
नुत्पादाच्चित्रगन्धानङ्गीकाराच्चेति वाच्यम् । गन्धसमानाधिकरणद्रव्य-
त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र गन्धाधिकरणत्वं तद्गृ-
हित्वं च समवायसंबन्धेन विवक्षणीयम् । तेन न कालिकादिसंबन्धेन
गन्धाधिकरणजलादिवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिजातिमादाय नवा स-
मवायेन गन्धाधिकरणपृथिवीनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिता-
वद्द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमत्त्वमादाय जलादावतिव्याप्तिः । सत्तामा-
दाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । जात्युत्पादानाच्च
न गन्धाधिकरणनिरूपितवृत्तित्ववतो द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतर-
त्वादिधर्मवत्त्वस्य जलादौ सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः । यत्तु कालिकसंबन्धेन
कालादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वाधारताप्रयोजकसंबन्धमिन्नसंबन्धेन
गन्धवत्त्वं विवक्षितमिति तत्तुच्छम् । सर्वाधारताप्रयोजकसंबन्धमिन्न-
तादात्म्यादिसंबन्धेन गन्धवत्त्वस्य गन्धे सत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेरिति
दिक् ।

सा द्विविधा । नित्याऽनित्या च । नित्या परमाणु-
रूपा । अनित्या कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । शरीरमसदादीनाम् । इन्द्रियं
गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ।

पृथिवी विभजते—सेति । अत्रापि नित्यत्वानित्यत्वाभिन्न-
द्वित्वसंख्याविशिष्टविभाजरूपमन्यतरवती पृथिवीत्यर्थः । एवं
जलादिविभाजरूपाभ्येपि स्वयमूहम् । द्विविधत्वमेव दर्श-
यति—नित्येति । नित्यत्वं च ध्वंसमिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियो-
गित्वम् । ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय भिन्नान्तं, घटादावतिव्याप्तिवारणाय

विशेष्यदलम् । तद्विन्नमनित्यत्वम् । अथ परमाणुसाधनप्रक्रिया । जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रजः उपलभ्यते स त्रसरेणुः साव-
यवः, चाक्षुषद्रव्यत्वाद्वटवदित्यनुमानेन त्रसरेण्ववयवः सिद्धः, यत्त्र-
सरेण्ववयवः सोऽपि सावयवः, चाक्षुषद्रव्यारम्भकत्वान्महदारम्भक-
त्वाद्वा कपालवदित्यनुमानेन द्यणुकावयवः सिद्धः स एव परमाणुः,
तस्याप्यवयवस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तं—‘जालसूर्यमरीचिस्थं
यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स
उच्यते ॥’ इति । कार्यरूपेति । द्यणुकादिघटादिपर्यन्तेत्यर्थः ।
कार्यरूपां पृथिवीं विभजते—पुनरिति । ता एव विधा दर्शयति—
शरीरेत्यादिना । इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति
नियमाद् भेदशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । भेदपदेन स्वसमभिव्याह-
तपदार्थतावच्छेदकीभूतशरीरत्वादिधर्मो लक्ष्यते, पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं,
तथाच शरीरत्वेन्द्रियत्वविषयत्वप्रयुक्तत्रित्वसख्यावती कार्यरूपा
पृथिवीत्यर्थः ॥ शरीरं दर्शयति—शरीरमिति । अन्त्यावय-
वित्वे सति चेष्टाश्रयत्वं शरीरत्वम् । अस्रदादीनामित्यादपदेन
पशुपक्षिसरीसृपादयो गृह्यन्ते । तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयो-
निजं चेति । तत्र योनिजमपि द्विविधं—जरायुजमण्डजं चेति ।
गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । ततो जातं जरायुजमस्रदादीनाम्,
अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम् । अयोनिजमपि त्रिविधं—स्वेदजमुद्भिज-
मदृष्टविशेषजं चेति । तत्र—स्वेदजं कृमिदंशादीनाम् । तदुत्पत्ति-
स्त्वधर्मसहकृताणुभ्य एव जायते इति भावः । उद्भिजं तरुगुल्मा-
दीनाम् । अदृष्टविशेषजन्यं घृष्टद्युम्नादीनाम् । रूपादिद्रवान्ता-
स्त्रयोदश संस्कारश्चैते चतुर्दश गुणाः पृथिव्याम् । इन्द्रियं
दर्शयति—इन्द्रियमिति । इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्भूतविशेष-
गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । तथाच शब्देतरे
ये उद्भूतविशेषगुणाः घटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वं, ज्ञानस्य का-

रणीभूतो यो मनःसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं च चक्षुरा-
दावस्ति, आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन
ततः प्रत्यक्षमिति नियमादिति लक्षणसमन्वयः । गन्धग्राहकमिति ।
पार्थिवत्वे सति गन्धविषयकप्रत्यक्षजनकत्वं पार्थिवेन्द्रियस्य लक्षणम् ।
मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, शरीरादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्य-
दलम् । घ्राणमिति संज्ञा । नासाग्रवर्तीत्याश्रयोक्तिः ।

वायोर्नवाष्टादश तेजसो गुणा ।

जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश ।

दिक्कालयोः पञ्च पदेव चाग्नौ

महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥ इति ।

विषयेति । शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सति भोगसाधनत्वं विषयत्वम् ।
भोगसाधनत्वं च अदृष्टजन्यत्वात् साक्षात् परंपरया वा द्यणुक-
प्रभृतीनां सर्वेषामेव, यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षा-
त्परंपरया वा जनयतीति नियमात् । ननु घ्राणस्य पार्थिवत्वे
किं मानमिति चेन्न । घ्राणं पार्थिवं रूपादिचतुष्टयाग्राहकत्वे सति
गन्धग्राहकत्वादित्यनुमानस्यैव प्रमाणत्वात् । आत्मनि व्यभिचार-
वारणाय सत्यन्तं, जलादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम् ।
एवमग्रेपि बोध्यमित्यलं पल्लवितेन ।

शीतस्पर्शवत्त्वं आपः ।

अपो निरूपयति—शीतस्पर्शेति । शीतस्पर्शवत्त्वमपां लक्षणम् ।

१ रूपादिचतुष्टयं रूपरसस्पर्शशब्दाः ।

२ अत्र यत्र पार्थिवेन्द्रियं न तद्रूपादिचतुष्टयाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकं
यथा चक्षुरिति व्यतिरेकोदाहरणं बोध्यम् ।

३ अगाधारणधर्मो लक्षणम् । असाधारणत्वं च दूषणप्रवरहितत्वम् । दूषणप्रयं
॥ अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसंभवधेति । तत्र अव्याप्तिर्नाम लक्ष्यकदेशावृत्तित्वम् ।
यथा गोः क्षणिकत्वम् । तदि लक्ष्यकदेशो लक्ष्यतावच्छेदकाधीनत्वविशिष्टः

शीतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । नच शीतस्पर्शसमवायिकारणत्वं जन्यजल एवास्तीति तदवच्छेदकतया जन्यजलत्वजातिसिद्धिर्भवतु नाम न तेन परमाणुसाधारणशुद्ध-जलत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं, जन्यजलत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-जनकतावच्छेदकतयैव शुद्धजलत्वजातिसिद्धेः । नचैवमपि चरमावय-विनि जलेऽव्याप्तिः, तस्य जलान्तरं प्रत्यजनकत्वात्, जनकत्वे च चरमावयवित्वव्याघातादिति वाच्यम् । जलस्य जलान्तरसंयोगेन जलान्तरोत्पादकतया जलचरमावयविनोऽनङ्गीकारात् । केचित्तु घटा-दिकारणतायाः स्वरूपयोग्यतारूपायाः अरण्यस्थदण्डादाविव स्वरू-पयोग्यतारूपायाः शीतस्पर्शसमवायिकारणताया नित्यजलेऽपि सत्त्वेन तदवच्छेदकतयैव जलत्वजातिसिद्धिरिति संजगदुः । ननु शीत-स्पर्शवत्त्वस्य वाग्व्यादौ सत्त्वेन जले च कंचिदसत्त्वेनातिव्याप्त्यव्याप्ती इति चेन्न । शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-क्षितत्वात् । शीतकाले वाग्व्यादौ शीतस्पर्शस्तु जलोपाधिक एव, अन्यथा सर्वदैव तद्भानापचेरिति ध्येयम् ।

ता द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणु-रूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः शरीरेन्द्रियविप-

शुक्लाया गवि नास्तीत्यव्याप्तमित्युच्यते । अतिव्याप्तिर्नाम अलक्ष्ये लक्षणसत्त्वम् । यथा गोः शङ्कित्वम् । तद्धि लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिष्यादावस्तीत्यतिव्याप्तमित्युच्यते । असंभवो नाम लक्ष्यमाने कुत्रापि लक्षणासत्त्वम् । यथा गोरेकशफवत्त्वम् । गोसामान्यस्य द्विशफवत्त्वेन एकशफवत्त्वस्य कुत्रापि गव्यभावादेकशफवत्त्वमस-भूतमित्युच्यते । एतानि दूषणरहितत्वाभावात् गोर्लक्षणानि । किंतु साम्नादि-मत्त्वे सति शङ्कित्वमुक्तदूषणत्रयरहितत्वाद्गोर्लक्षणं भवति । एवमन्यत्राप्युच्यते ।

१ कारणता द्विविधा—स्वरूपयोग्यतारूपा फलोपधायकता चेति । तत्र कार्याव्यवहितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वरूपयोग्यत्वम्, स्वाव्यवहितनि-यतपूर्ववृत्तित्वसंबन्धेन कार्यविशिष्टत्वं फलोपधायकत्वम् । स्वं कार्यम् ।

२ उत्पन्नविनष्टे इत्यर्थः ।

यमेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वा-
ग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ॥

अपो विभजते—ता द्विविधा इति । अत्रापि नित्यत्वानित्यत्वा-
भिन्नद्वित्वसंख्याविशिष्टविभाजकधर्मान्यतरवत् आप इति वाक्यार्थः ।
नच संख्याविशिष्टविभाजकधर्मयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोश्चाभेदः कथं
भासत इति वाच्यम्, उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदकसंब-
न्धोऽपि विधेये भासत इति नियमात् तादृशाभेदान्वयबोधस्य व्युत्प-
त्तिसिद्धत्वात् । अनित्या अपो विभजते—पुनरिति । जलीयशरीरम-
योनिजम् । तद्दर्शयति—वरुणलोके इति । वरुणलोकवासिनामयोनिर्ज-
शरीरं जलीयमित्यर्थः । ननु जलस्य द्रवत्वेन स्पन्दितया घनीभूत-
करचरणदन्तनखाद्ययवारम्भकत्वासंभवात्कथं तत्तदवयवोपेतशरीरा-
रम्भकत्वं कथं वानेयंविषयावयविनः रुषाद्युपगोगाभावाद्भोगायत-
नत्वमिति चेत्सत्यम् । तथापि तत्रावष्टम्भकपार्थिवमागादिसत्त्वान्नोक्ता-
नुपपत्तिः । नच तत्र पार्थिवभागसत्त्वे तत्पार्थिवमेव स्यान्न जली-
यमिति चेन्न । यत्र यद्भागस्याधिक्यं तस्य तदीयत्वेनैव व्यवहारात् ।
वरुणलोकस्यशरीरे च जलीयभागस्याधिक्याज्जलीयत्वम् । अतएवा-
सदादिशरीरे जलभागस्य सत्त्वेऽपि पार्थिवभागस्याधिक्यात्पार्थिवत्व-
व्यवहारो न जलीयत्वव्यवहारः इति दिक् । जलीयमिन्द्रियं
दर्शयति—रसग्राहकमिति । रसविषयकप्रत्यक्षजनकमित्यर्थः ।
जलीयत्वे सति रसविषयकग्रहजनकत्वं लक्षणम् । रूपरसस्पर्श-
संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्का-
रा एते चतुर्दश गुणा जले । रसनेन्द्रियस्य जलीयत्वेऽनुमानं प्रमाणं,
तद्यथा—रसनेन्द्रियं जलीयं, द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, सत्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् । जले मधुररस-
व्यञ्जकं हरीतक्यादिमक्षणम् । तस्य नामाह—रसनमिति । तदाश्रय-

माह—जिह्वाग्रेति । शेषं पूर्ववत् । विषय इति । आदिना करका-
दिपरिग्रहः ॥

उष्णस्पर्शवत्तेजः ।

तेजो निरूपयति—उष्णस्पर्शवदिति । उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसो
लक्षणम् । अत्रापि जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया जन्य-
तेजस्त्वजातिसिद्धिः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजस्त्वजा-
तिसिद्धिरिति बोध्यम् । केचित्तु समवायेन विलक्षणनीलत्वाव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वाच्चेजस्त्वजातिसिद्धि-
रित्याहुः । ननूष्णं जलमिति प्रतीतेर्जलादावतिव्याप्तिरिति चेन्न ।
स्वसमवायिसंयुक्तत्वसंबन्धेन तेजोगतोष्णस्पर्शस्यैव जले प्रतीयमान-
त्वात् । ननु रत्नकिरणादावुष्णस्पर्शाभावादव्याप्तिरिति चेन्न । तत्राप्यु-
ष्णस्पर्शस्य सत्त्वात् । ननु यदि तत्रोष्णस्पर्शोऽस्ति कुतो नानुभूयत
इति चेन्न, तदुपष्टम्भकपार्थिवानुष्णाशीतस्पर्शेन तदभिभवात् । ननु
चक्षुरादौ प्रतिबन्धकशून्यत्वादुष्णत्वप्रतीतिः कथं न भवतीति
वाच्यम्, तस्य अनुद्भूतत्वेन प्रत्यक्षाभावात् । एवं भास्वरशुक्लरूप-
वत्त्वमपि लक्षणं बोध्यम् । ननु वह्न्यादौ रक्तरूपस्य सुवर्णादौ च
पीतरूपस्य दर्शनात् कथं तेजस्त्वव्यवहार इति चेन्न । तत्रोपष्टम्भकपा-
र्थिवरूपाणामेव प्रतीयमानत्वात् । केचित्तु पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्व-
वद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तेजसो लक्षणम् । तत्र क्षित्यादावतिव्या-
प्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति, वाय्वादावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रव-
त्ववद्भृत्तीति, पृथिव्यन्यत्वविशिष्टसत्तामादाय जलादावतिव्याप्तिवार-
णाय द्रव्यत्वव्याप्येति, वायुतेजोन्यतरत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय
जातीत्याहुः ॥

तच्च द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरू-

१ अभिभवो नाम बलवत्सजातीयग्रहणप्रयोज्यग्रहविषयत्वाभावः । प्रयोज्य-
त्वमावान्वयि ।

यम् । अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियवि-
षयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूप-
ग्राहकं चक्षुः कृष्णवाराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधो भौमदि-
व्योदर्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अविन्धनं
दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुर्दुर्यम् । आक-
रजं सुवर्णादि ।

तेजो विमज्जते—तच्चेति । ननु चक्षुषः तैजसत्वे किं मानमि-
ति चेत् चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्
दीपप्रभावादित्यनुमानमेव । विषयस्य चातुर्विध्यमाह—विषय इति ।
भौमेति पार्थिवमात्रेण्यनमित्यर्थः । अविन्धनमिति । आप एव
इन्धनं दीप्तिसाधनं यस्य तदित्यर्थः । भुक्तस्येति । भुक्तस्यान्नादेः
परिणामः परिपाकः तत्र हेतुरित्यर्थः । आकरेति । आकरः
खनिः तस्माज्जातमित्यर्थः । सुवर्णादीत्यादिपदेन रजतादिसंग्रहः ।
ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात् हरिद्रादिवदिति चेन्न । असति प्रतिब-
न्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेन पार्थिवद्रवत्वस्य नाशयत्वात् सुवर्णे तु
तादृशानलसंयोगेऽपि द्रवत्वनाशादर्शनेन सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिरिति
विभावनीयम् । तथाच सुवर्णमपार्थिवं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टात्यन्ता-

१ दीप्तिसाधनत्वं च दहनावयवैर्महादहनोत्पादने सहकारित्वम् ।

२ लौकिकानां सुवर्णमिति व्यवहारगोचरे घञ्जुनि पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिव-
त्वव्यवस्थापकस्य, अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य रूपापरावृत्तेश्च तद्वैधर्म्यव्यवस्थापकस्य
हेतोदपलम्भात् किमिदं द्रव्यान्तरमाहोस्ति तत्स्तेष्वन्यतरदुत व्यामिश्रमिति भवति
संशयः । तत्र द्रव्यान्तरस्यास्तीकारे गौरवात्, ह्रस्वेषु दाक्षित्यमर्माणामेकत्रा-
समवायात्, व्यामिश्रमिदं द्रव्यद्वयमिति परीक्षकाः । तेषामयमाशयः—संदि-
ग्धसधर्मणोऽसंदिग्धाविपर्यस्तस्योपलम्भे तत्र दृष्टेन न्यायेन संदिग्धं निर्णेत-
व्यमिति । ननु वोऽयं संदिग्धसधर्मनिर्णीतदृष्टन्यायः । उच्यतेऽनुमानमेवेति ।
तथाहि—संदिग्धः पक्षः तेन समानो धर्मो हेतुरूपो यस्मिन्नादृशो निर्णीतः
सपक्षः उदाहरणमितियावत् तत्र दृष्टो न्यायः व्याप्तिरूप इति । प्रकृते संदिग्धः
सुवर्णमिति व्यवहारगोचरः तेन समानो धर्मः पार्थिवत्वव्यवस्थापकहेतुसमाना-

मिसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा सर्पि-
रित्यनुमानं बोध्यम् । ननु तथापि सुवर्णादौ तेजसि उष्णत्वग्रहः कुतो
न भवतीति चेन्न । पार्थिवरूपस्पर्शभ्यां भास्वरूपोष्णस्पर्शयोरभिभवा-
दित्यलम् । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-
द्रवत्वसंस्कारास्तोजस्यैकादश गुणाः ॥

रूपरहितः स्पर्शवान्वायुः । स द्विविधः । नित्योऽनि-
त्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः ।
पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायु-
लोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति । वि-
षयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीरान्तःसंचारी वायुः
प्राणः । स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां
लभते ॥

धिकरणमनुच्छिद्यमानद्रवत्वं तादृशैव रूपापरावृत्तिश्च तद्वान् जलमध्यस्थं घृतं ता-
दृशः पीतपटश्च तत्र दृष्टो न्यायः द्रवत्वनाशं प्रति रूपपरावृत्तिं प्रति च प्रतिबन्धको
यो द्रवद्रव्यसंयोगस्तस्य दक्षिंतधर्मनिष्ठा व्याप्तिः तेन निर्णेतव्य इत्यर्थः । अनुमा-
नप्रयोगश्चेत्यम्—अत्यन्तानलसंयोगी पीतिमाश्रयः द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्र-
व्यान्तरसंयुक्तः अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे सति
गुह्यत्वाद् जलमध्यस्थघृतादिवदिति । पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रति-
बन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्तानलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपानाश्रयत्वाद्
अत्यन्तानलसंयोगिजलमध्यस्थपीतपटवदिति । अनेन न्यायद्वयेनापि द्रवद्रव्य-
संयुक्तद्रव्यत्वं सुवर्णस्य सिद्धम् । इयंस्तु विशेषः यत्प्रथमे पीतिमाश्रयेऽपि
नैमित्तिकद्रवत्वाङ्गीकार आवश्यकः, द्वितीये तु मपीक्षोदवदुपपत्तेर्न पीतिमा-
श्रये द्रवत्वाङ्गीकार इति । एवं प्रतिबन्धकतया सिद्धं द्रवद्रव्यं सुवर्णपदेन पक्षीकृत्य
तस्मिन्संज्ञसत्त्वं व्यवस्थाप्यते मूलस्थेनानुमानेन ननु पीतिमाश्रयम् । तच्च उक्ता-
नुमानेन पार्थिवत्वस्य नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वाच्च जलीयत्वस्य निरासे, द्रवत्वस्य
रूपवत्ताव्याप्यत्वेन नायवीयत्वादिनिरासे च परिशेषाद्बोध्यम् । ‘अमेरपलं प्रथमं
हिरण्यम्’ इत्याद्यागमोऽप्यत्रानुसंधेय इति संक्षेपः ।

१ अभिभवोऽत्र बलवत्सजातीयसंबन्धः ननु बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रह-
णम्, अन्धकारे सुवर्णरूपग्रहापत्तेः ।

वायुं निरूपयति—रूपरहित इति । पृथिव्यादित्रयवारणाय रहितान्तं विशेषणम्, आकाशादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियं दर्शयति—स्पर्शेति । स्पर्शग्राहकमित्युपलक्षणं महत्त्वोद्भूतरूप-स्पर्शवद्भवतद्भूतिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि-भागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहानामपि ग्राहकम् । त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे त्वगिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पञ्चसु स्पर्शस्यैव ग्राहकत्वादित्यनु-मानमेव प्रमाणं बोध्यम् । ननु प्राणस्य क्लृप्तेष्वन्तर्भावभावेऽतिरिक्त-त्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—शरीरान्तःसंचारीति । तथाच तस्य वायवीयविषयेऽन्तर्भावान्न दोष इति भावः । नन्वेवमपानादिव्य-वहारस्य निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्तत्राह—उपाधिभेदादिति । स्थान-भेदात्क्रियाभेदाच्चेत्यर्थः । तथाहि—हृदि स्थितत्वान्मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनाच्च प्राणः । गुदे स्थितत्वान्मलादेरधोनयनाच्चापानः । नामौ स्थितत्वात् भुक्तपरिपाकाय जाठरानलस्य समं नयनाच्च स-मानः । कण्ठे स्थितत्वादननादेरुर्ध्वनयनाच्चोदानः । सर्वशरीरे स्थित-त्वान्नाडीमुखेषु वितननाच्च व्यानः इति । नागकूर्मादयोऽपि प्राणा-दीनामेव भेदाः ॥

अथ सृष्टिसंहारप्रक्रिया—परमेश्वरस्य सर्वनेच्छावशात् परमाणुषु , कर्मोत्पत्तिः, ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः, ततः परमाणुसमवायिका-रणकः परमाणुद्वयसंयोगासमवायिकारणकः अदृष्टादिनिमित्तका-रणको द्यगुक्त उत्पद्यते । ततः पूर्वोक्तयुक्त्या त्रिभिर्द्यगुक्तैस्तुरगुक्तः । एवं चतुर्भिर्द्यगुक्तैश्चतुरगुक्त इत्यादिक्रमेण महती पृथिवी महज्जलं महत्तेजो महान्वायुस्त्वयते इति निमित्तकारणत्वमीश्वरस्य सिध्यति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यं प्रयन्त्य-मिसंविशन्ति' इति श्रुतेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । एवं संहरणविषयकतदि-च्छावशात्परमाणुषु कर्मोत्पत्तिः ततो विभागस्ततः परमाणुद्वयसंयोग-

नाशस्ततो ह्यणुकनाशस्तत्तत्तुल्यणुकनाश इत्यादिरीत्या महापृथिव्या-
दीनां नाशः । अत्र प्रमाणं 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतिरेव ।
प्राञ्चस्तु कैचित्समवायिकारणनाशात् कैचिदसमवायिकारणनाशात्
कार्यनाश इति प्रोचुः । सर्वत्रासमवायिकारणनाशात् कार्यद्रव्यनाश
इति नव्या इत्यलं विस्तरेण ॥

शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ॥

आकाशं निरूपयति—शब्देति । अत्र आकाशत्वं न जातिः
एकव्यक्तिवृत्तित्वात् । तथा चोक्तं—

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंवन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ इति

अत्र यद्यपि शब्दवत्त्वमाकाशस्य लक्षणं संभवति तथापि शब्दे
विशेषगुणत्वद्योतनाय गुण इति । रूपरसगन्धस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्ने-
हशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारा एते वि-
शेषगुणाः । अन्ये संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्य-
गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्ववेगाः सामान्यगुणाः । तत्र संख्यापरिमाण-
पृथक्त्वसंयोगविभागशब्दा आकाशे ज्ञेयाः । ननु पृथिव्यादिवदस्यापि
नित्यत्वानित्यत्वादिना विभागः स्यादित्याशङ्कां परिजिहीर्षुराह—
तच्चैकमिति । तथाचाकाशस्यैकत्वाद्विभागो नास्तीति भावः ।

१ सृष्टिप्रलयसद्भावे ।

२ त्र्यणुकादौ ।

३ द्व्यणुके ।

४ व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । व्यक्ते-
स्तुल्यत्वं च अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं घटत्वकलशत्वयोर्जातित्वे बाधकम् ।
संकरः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः भूतत्वमू-
र्तत्वयोर्जातित्वे बाधकः । अनवस्था जातित्वादेर्जातित्वे बाधिका । रूपहानिः
स्वतोव्यावर्तकत्वात्मकस्य रूपस्य हानिः विशेषत्वस्य जातित्वे बाधिका । असं-
वन्धः असमवेतत्वमभावत्वादेर्जातित्वे बाधकः ।

विभ्रति । विभुत्वं सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम् । मूर्तत्वं परिच्छिन्न-
परिमाणवत्त्वं, तच्च पृथिव्यसेजोवायुमनोवृत्ति । ननु शब्दस्थाकाश-
वृत्तित्वे किं मानमिति चेत्, शब्दः अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः, अष्ट-
द्रव्यानाश्रितत्वे सति समवेतकार्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपमिति
परिशेषानुमानमेव प्रमाणमवेहि । नच शब्दे हेतुघटकाष्टद्रव्यानाश्रित-
त्वमेवासिद्धमिति साध्यसमो हेतुरिति वाच्यम्, शब्दः अष्टद्रव्याना-
श्रितः बहिरिन्द्रिययोग्यविशेषगुणत्वे सति अग्निसंयोगासमवायिकार-
णकत्वाभावे च सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा
रूपमिति व्यतिरेक्यनुमानेन तत्साधनात् । तत्र सुखादौ व्यभिचारवार-
णाय बहिरिन्द्रिययोग्येति, संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषगुणेति,
पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयसत्यन्तम्, पटरूपादौ व्यभि-
चारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय
प्रत्यक्षेति । यदिच योग्यत्वं प्रत्यक्षत्वं तदा प्रत्यक्षत्वेत्यनुपादेयमेव ।
नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन कूटस्थेश्वरस्यैव शब्दसमवायि-
कारणत्वमित्याहुः । वाचालास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं
प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द
इत्यादिप्रतीतेरिति वदन्ति ।

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ॥

कार्लं लक्षयति—अतीतादीति । अतीतत्वं वर्तमानकाल-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । अनागतत्वं वर्तमानकालवृत्तिप्राग-
भावप्रतियोगित्वम् । वर्तमानत्वं प्रयोगाधिकरणकालत्वमिति ।
क्षणदिनमाससंयत्सरदिव्यवहाराणामौपधिकत्वादाह—सचेति ।
विभुत्वं चात्र सकलकार्याधारत्वं सकलकार्यनिमित्तकारणत्वं वा ।
ननु कार्यमात्रं प्रति तस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति-
चेन्न । अथ घटो भविष्यति श्वः पटो भवितेत्यादिप्रत्ययेन
तत्तत्कालस्योपादानात् । नच तत्तत्कालस्यास्तु निमित्तकारणत्वं नैता-

वता महाकाले निमित्तकारणत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि तथेति नियमेन कालसामान्ये निमित्तकारणत्वस्वीकारादिति । ननु 'अद्य घटो भविष्यति' इत्यादिप्रतीतेः सूर्यपरिस्पन्दालम्बनत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तकालस्वीकारे मानाभाव इति चेन्न । इदानीमेतद्देशे सूर्यपरिस्पन्दः इति प्रतीत्या घटादेरिव सूर्यपरिस्पन्दस्यापि विलक्षणाधिकरणावगाहनात्तत्र च सूर्यपरिस्पन्दस्याधिकरणत्वासंभवादतिरिक्तकालानङ्गीकारे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति दिक् । क्षणादिव्यवहारप्रयोजकोपाधयस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावः, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म, एतद्विशिष्टः कालः क्षण इत्युच्यते, क्रिया क्रियातो विभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिः ततः क्रियानाश इति क्रमानुसारादिति । संख्यादयः पञ्च गुणाः काले ॥

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्यी च ॥

दिशं निरूपयति—प्राच्यादीति । आदिना प्रतीच्यादीनां संग्रहः । तद्व्यवहारकारणत्वं तल्लक्षणम् । उदयाचलसन्निहितदेशावच्छिन्ना दिक् प्राची । तद्भवत्वं प्राच्यत्वम् । अस्ताचलसन्निहितदेशावच्छिन्ना प्रतीची, मेरुसन्निहितदेशावच्छिन्ना उदीची, मेरुव्यवहितदेशावच्छिन्ना अवाची । एवमन्या दिशो बोध्याः । घटादुदञ्चनापेक्षया शरावो दूर इत्यादिव्यवहारहेतुपरत्वादिजनक-बहुतरसंयोगविशिष्टशरावज्ञाने संसर्गतया विषयीभूतवैशिष्ट्यघटकतया दिशः सिद्धिर्बोध्या । अत्रापि हेतावसाधारणत्वं विशेषणं देयमन्यथा कालादावतिव्याप्तिः । अत्रापि प्राच्यादिव्यवहार औपाधिको बोध्यः, उपाधयस्त्वघस्ताहर्षिताः । दीषितिकारादयस्तु दिक्कालावतिरिक्तौ न मन्यन्ते, तयोरपीश्वरेऽन्तर्भावसंभवादिति दिक् ॥

ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः । जीवात्मा पर-
मात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव ।
जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभृर्नित्यश्च ॥

अष्टमं द्रव्यं निरूपयति—ज्ञानाधिकरणमिति । ज्ञानवत्त्वमा-
त्मनो लक्षणम् । अधिकरणपदं तु समवायेनाश्रयतालाभाय । आत्मत्वं
जातिः सा चेश्वरेऽप्यस्ति । ननु कथमात्मत्वजातिसिद्धिरिति चेत्
सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयेति गृहाण । भावकार्यस्य
समवायिकारणजन्यत्वात् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलवश्यंभाव-
नियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात् । तथाच सुखसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं, सुखसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वं वाऽपि
तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः । आत्मानं विभजते—स द्विविध इति ।
स पूर्वोक्तलक्षणलक्षित इत्यर्थः । परमात्मेति । नित्यज्ञानादिमत्त्वं
परमात्मनो लक्षणम् । आत्मनि परमत्त्वं सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वं, तदेव
जीवेश्वरयोर्भेदसाधकम् । तत्र परमात्मा ईश्वरः नित्यज्ञानेच्छाकृति-
मान् स्वतन्त्रः जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारकः, सर्वज्ञः सर्वविषयक-
ज्ञानवान् 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः, एकः स्वसमानधर्मकद्वि-
तीयभेदाभाववान् तेन जीवस्य ईश्वरेण सह भेदे विवक्षितेऽपि न
क्षतिः । क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानेन जग-
त्कर्तृत्वेश्वरसिद्धिर्वोध्या । जीवस्त्विति । तन्मनोविशिष्टशरीराव-
च्छिन्नभोगवत्त्वे सति तादृशभोगवद्भिन्न इत्यर्थः । दुःखसमानाधिक-
रणनित्यज्ञानासमानाधिकरणजातिमत्त्वं जीवलक्षणं पर्यवसितम् ।
संख्यादयः पञ्च बुद्ध्यादयोऽष्टौ संस्कारश्चैते चतुर्दश गुणा जीवे ।
संख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाकृत्य एतेष्ट ईश्वरे इति बोध्यम् ॥

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनि-
यतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ॥

मनो निरूपयति—सुखाद्युपलब्धीति । सुखादीनामुपलब्धि-
र्जनं तत्साधनत्वे सतीन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । परमाणुरूप-
मिति । ननु मनसो विभुत्वमेवास्तु नच कपोलकल्पितपक्षमात्रेण
नार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-
मानस्य प्रमाणत्वात् । नच ज्ञानानुपपत्तिः विभुद्वयसंयोगस्याप्यङ्गी-
कारादिति चेन्न । ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति पुरीतदन्तर्देशातिरिक्तदेशा-
वच्छेदेन आत्ममनःसंयोगस्य कारणतायाः कृप्तत्वेन मनसोऽणुत्वा-
ङ्गीकारे सुपुस्तिकाले तस्य पुरीतति प्रवेशाङ्गीकाराद्बहिर्देशावच्छेदेना-
त्ममनःसंयोगस्यासत्त्वेन ज्ञानाभावोपपत्तावपि तस्य विभुत्वाङ्गीकारे
पुरीतद्बहिर्देशावच्छेदेनात्ममनःसंयोगाभावस्य वक्तुमशक्यत्वेन सुपुस्ति-
कालेऽपि ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तच्चेति । प्रत्यात्मेति । आत्मनामान-
न्येन मनसोऽप्यानन्त्यमित्यर्थः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि-
भागपरत्वापरत्वसंस्कारा एतेऽष्टौ गुणा मनसि ।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ।

द्रव्यनिरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तान् गुणान्निरूपयति—तत्राप्युद्देश-
क्रमेण प्रथमं रूपं लक्षयति—चक्षुर्मात्रग्राह्य इति । इतरेन्द्रिया-
ग्राह्यत्वं मात्रशब्दार्थः । चक्षुषश्चेतरत्वे ग्रहे चान्वयः । अथवा
ग्राह्यपदस्यैव चक्षुरितरेन्द्रियाग्राह्यत्वविशिष्टचक्षुर्माह्यत्वविशिष्टे लक्षणा
मात्रान्तं तु तात्पर्यग्राहकं, ग्राह्यत्वं च लौकिकग्रहविषयताश्रयत्वं तेन
गुरुत्वादीनामलौकिकग्रहेऽपि नातिव्याप्तिः । न वान्येन्द्रियजन्यालौकि-
कग्रहविषयत्वेऽपि रूपादीनामसंभवः । तथाच चक्षुरितरेन्द्रियजन्यलौ-
किकग्रहविषयताशून्यत्वे सति चक्षुरिन्द्रियजन्यलौकिकग्रहविषयता-

१ आत्मना संयोगासंभवात् संयोगस्याप्राप्तिपूर्वकप्राप्तित्वात् विभुनोस्तु
नित्यसर्वगतत्वेन क्रियाशून्यत्वेन च तदसंभवादिति भावः ।

२ अनित्यसंयोगस्यैव तथात्वात् । द्रव्यद्वयं युगपत्समानदेशमसंबद्धं चेत्यस्य
युक्तिविरुद्धत्वात् अन्यथा विभुमूर्तसंयोगस्याप्यनङ्गीकारप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

३ लाघवात्त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तव्यम् ।

शालित्वे सति गुणत्वं समुदितलक्षणार्थः । संयोगादिवारणाय प्रथमस-
त्यन्तं, गुरुत्वादिवारणाय द्वितीयसत्यन्तं, रूपत्वादिवारणाय गुणपदम् ।
ननु तथापि प्रभाभितिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । गुणपदेन विशेष-
गुणस्य विवक्षणीयत्वात् । यदि च परमाणुरूपेऽव्याप्तिवारणाय जा-
तिषटितलक्षणं विवक्षितं स्यात्तदा विशेषपदं न देयम् । तथाच
चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वे सति गुणत्वं पर्यवसितोऽर्थः । जातौ
तद्ग्राह्यत्वं येनेन्द्रियेण यत्प्रत्यक्षं तन्निष्ठजातेः तदभावस्य च प्रत्यक्षं
तेनेन्द्रियेणैवेति नियमात् । रूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातयः प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणसिद्धा इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

तच्च शुक्लनीलपीतरक्तंहरितकपिशचित्रमेदात्सप्तविधम् ।
पृथिवीजलतेजोवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अमा-
स्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि ॥

रूपं विभजते—तच्चेति । चित्ररूपे प्रमाणं तु चित्रः पटः इति
प्रतीतिरेव । ननु चित्रः पटः इति प्रतीतिस्तन्तुगतनीलपीतादिकमे-
वावगाहत इति चेन्न । तथासति पटे रूपमावाच्यतत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।
विषयतासंक्लेशेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायेनोद्भूतरूपस्य तन्त्रत्वात् ।
तदाश्रयमाह—पृथिवीति । शुक्लत्वादयोऽपि जातयः । नच शुक्ला-
दीनामेकत्वात् कथं शुक्लत्वादयो जातयः इति चेन्न । शुक्लो नष्टः,
शुक्ल उत्पन्नः इत्यादिप्रतीतेः शुक्लादीनामुत्पादविनाशशालित्वेन
नानात्वात् अन्यथैकत्र शुक्लस्य नाशेन सर्वत्र तदभावप्रसङ्गात् । नच
तादृशप्रत्ययः शुक्लादिप्रतियोगिकसमवायस्यैव जन्मविनाशाववगाहत
इति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्यभिलापकेन समवायस्यानुल्लेखनात्,
शुक्लादीनामेव चोल्लेखात्, समवायस्य नित्यत्वेन तत्रोत्पादविनाशयो-
रसंभवाच्च । अभास्वरशुक्लमिति । नच कालिन्दीजलादौ नीलिमो-

१ शुक्लस्यातीन्द्रियत्वेन चक्षुरितरेन्द्रियाग्राह्यत्वस्य गुणत्वस्य च सत्त्वादिति
भावः ।

पलब्धेर्व्यभिचार इति वाच्यम् । आश्रयीभूतपृथिव्या एव तत्रोपाधि-
त्वात् । अन्यथा हस्तादौ धृते तस्मिन्धवलमोपलब्धिर्न स्यादिति ।

रसनग्राह्यो गुणो रसः ।

रसं निरूपयति—रसनग्राह्य इति । रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे
सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम् । अत्रापि पूर्ववत्सर्वमूढम् ।

स च मधुराम्ललवणकटुकपायतिक्तभेदात् पञ्चिधः ।

पृथिवीजलवृत्तिः । पृथिव्यां पञ्चिधः । जले मधुर एव ॥

रसं विभजते—स चेति । पञ्चिध इति । रूपस्येव रसस्य
द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्यहेतुत्वाच्चित्ररसानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहेण पानकादौ
रसप्रतीतिस्त्ववयवगतरससमुदायविषयकत्वेनाप्युपपत्तौ चित्ररसो ना-
ङ्गीकर्तव्य इति भावः । जले मधुर एवेति । जम्बीरकरवीररसा-
दावन्यरसोपलब्धिस्त्वौपाधिकीति भावः ।

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभिरसुर-
भिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥

गन्धं निरूपयति—घ्राणग्राह्य इति । चित्रगन्धस्तु नाङ्गीक्रियते
अवयवगन्धेनैवोपपत्तेरिति भावः । जलादौ गन्धप्रतीतिस्त्वौपाधिक्येव
पृथिवीसंयोगसत्त्वे गन्धसत्त्वं पृथिवीसंयोगाभावे गन्धाभाव इत्य-
न्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वात् ।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः ।
शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र
शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथि-
वीवायोः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च ।
अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् ।
अनित्यगतमनित्यम् ॥

स्पर्शं निरूपयति—त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्य इति । मात्रपदं

संख्यादिवारणाय । अत्रापि लक्षणघटकपदप्रयोजनं रूपवद्बोध्यम् । तं विभज्य दर्शयति—शीतोष्णोत्पादिना । तत्रेति पृथिव्यादिचतुष्टय-मध्ये इत्यर्थः । शीतो जल इति । उष्णादिप्रतीतिस्त्वौपाधिक्येवेति भावः । पृथिव्यादिचतुष्टये रूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वे दर्शयति—रूपादिचतुष्टयमिति । अपाकजमिति । पाकस्तेजःसंयोगस्तस्माज्जातं पाकजं तद्भिज्जमपाकजम् । तथाच पृथिव्यामग्निसंयोगाद्विजातीयरूपाद्युत्पादो दृश्यते । जलादौ शतशः क्रियमाणेपि तेजःसंयोगे रूपान्तरोत्पत्तिः कदापि न भवतीति भावः । अत्र पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः, तेषामयमाशयः—आपाकनिक्षिप्ते घटे अत्यन्तानल-संयोगे परमाणुषु क्रिया, ततो विभागादिक्रमेण द्यणुकादिमहाऽव-यविपर्यन्तस्य नाशः, ततः परमाणुष्वेव पाकेन रूपान्तरोत्पत्तिर्भवति पुनश्चेच्छरेच्छावशतः परमाणुषु क्रिया तत्तत्त्वयोः संयोगस्ततो द्यणु-कोत्पत्तिः । एवं क्रमेण चरमावयवी घट उत्पद्यते । तथाचावयव-गतरूपादिनैव कारणगुणपूर्विकावयविनि रूपाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति । पिठरपाकवादिनो नैयायिकास्तु आपाकनिक्षिप्ते घटे तदवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु चैकदैवात्यन्तानलसंयोगेनावयविविनिःशमन्तरेणैव रूपान्तरमुत्पद्यते । नच द्यणुकावयवविनि कथं पाकः, अवयवेषु यदवच्छेदेनावयवधारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन तत्प्रतिद्वन्द्विविभागम-न्तरेण तेजःसंयोगरूपपाकासंभवान्मूर्तयोः समानदेशताविरोधादिति वाच्यम् । अवयविनां सच्छिद्रत्वेन बहेः सूक्ष्मावयवैरन्तः प्रविष्टैरवय-वैष्ववयविनावष्टब्धेष्वपि पाकस्याविरोधादवयवित्यपि पाको न वि-रोधावह इत्याहुः । स्पष्टं पाकजत्वं तु प्रत्यक्षसिद्धमेवेति दिक् ।

१ परमाणुरूपेऽव्याप्तिवारणायैतन्न परमाणुरूपे इति विशेषः ।

२ पीलुः परमाणुलासिमेव पाको भवतीति वादिनः ।

३ भर्तृनामं घटदयो वसिष्ठिसिष्यन्ते कुन्धलेन स आपाकः । आमपाकेति पाठस्तु आपाकश्चन्द्रमधुतवता केचित्पण्डितैर्मन्येन कल्पित इति नादत्तव्यः ।

४ अवयवावयविसमुदायः पिठरः तस्मिमेव पाको न परमाणुष्वेवेति वादिनः ।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । मा नवद्रव्यवृत्तिः ।
एकत्वादिपरार्थपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यं च । नि-
त्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु
सर्वत्रानित्यमेव ॥

संख्यां निरूपयति—एकत्वादीति । एकत्वादीनां यो व्यवहारः
अयमेक अयमेक इमौ द्वावित्याकारकस्तदसाधारणहेतुत्वं संख्या-
लक्षणम् । संख्यायाः सावधित्वं निरूपयन्नाह—एकत्वादिपरार्थ-
पर्यन्तेति । तथाच—

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।

लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥

वृन्दं स्वर्गो निखर्वेश्व शङ्ख पद्मश्च सागरः ।

अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्धा यथाक्रमम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः परार्द्धपर्यन्तैव सख्येति भावः । नित्येषु परमा-
ण्वादिषु गतं वर्तमानमेकत्वं नित्यं ध्वंसाप्रतियोगि । अनित्येति ।
अनित्ये चानित्यं ध्वंसप्रतियोगि । आश्रयनाशेन नाशादिति भावः ।
द्वित्वादिकं तु सर्वत्र नित्येऽनित्ये चेत्यर्थः । अनित्यमिति । द्वित्वा-
दीनां स्वजनकापेक्षाबुद्धिनाशनाशयत्वात् । तथाच अपेक्षाबुद्धिनाशात्तेषां
नाश इति भावः । अपेक्षाबुद्धिश्च अयमेक अयमेक इमौ द्वौ इत्या-
कारिका । तन्नाशक्रमश्चैवं—प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्योत्पत्तिः ततो
विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षम-
पेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठ-
तीति कल्पनीयम् । अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशात्तद-
नन्तरं द्वित्वप्रत्यक्षात्मागेव द्वित्वस्यैव नाशः स्यादिति दिक् ।

मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम् । नवद्रव्य-
वृत्तिः । तच्चतुर्विधम् । अणु महदीर्घं द्रुक् चेत्येति ॥

परिमाणं निरूपयति—मानव्यवहारेति । परिमाणादीनां नि-

त्यत्वादिकं संख्यावत्स्यमूढम् । आश्रयं दर्शयति—नवद्रव्यवृत्तीति ।
अणु महदीर्घ हस्तं चेति भावप्रधाननिर्देशाऽत्र विरोध इति भावः ।

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—पृथग्व्यवहारेति । अयमस्मात्पृथगिति
यो व्यवहारस्तस्य कारणं पृथक्त्वमित्यर्थः । तच्चानेकविधमेकपृथक्त्व-
द्विपृथक्त्वादिभेदात् । तत्रैकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यगनित्यगतमनित्यम् ।
द्विपृथक्त्वादिकं तु सर्वेभ्योनित्यमेव । ननु भेदातिरिक्तस्य पृथक्त्वस्य
सत्त्वे किं मानमिति चेन्न । घटः पटो न, घटः पटात्पृथगिति प्रती-
त्योर्लक्षणप्रतीतेरेव प्रमाणत्वात् ॥

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

संयोगं निरूपयति—संयुक्तव्यवहारेति । इमौ संयुक्ताविति
यो व्यवहारस्तस्यासाधारणकारणत्वं संयोगस्य लक्षणमित्यर्थः ।
असाधारणत्वं च तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यप्रकारतावत्त्वं
योध्यम् । एवमग्रेपि । संयोगोऽव्याप्यवृत्तिरनित्यश्च । अव्याप्यवृत्तिर्यं
स्वात्मन्ताभाववृत्तित्वं यथा धृसे मूलावच्छेदेन संयोगात्यन्ताभावः,
संयोगश्च शाखावच्छेदेन । तथाच द्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वात्
सत्याव्याप्यवृत्तित्वम् ।

संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

विभागं निरूपयति—संयोगनाशक इति । विभागोऽप्यनि-
त्योऽव्याप्यवृत्तिश्च । संयोगनाशकत्वं च विभागे प्रथमं हस्तादौ
क्रिया ततः हस्ताकाशविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततः उत्तरदेशसं-
योगोत्पत्तिः ततः हस्तक्रियानाश इति निश्चयकमाशयणात् ।

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथि-
व्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते च द्विविधे । दिक्कृते का-

१ प्रकारतायां मुख्यत्वं च प्रकारत्वासंभवाधिकरणविशेष्यतातिरहितत्वम् ।

लकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ॥

परत्वापरत्वे युगपन्निरूपयति—परापरव्यवहारेति । परव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यप्रकारतावत्त्वं परत्वम् । अपरव्यवहारजनकतावच्छेदकसादृशप्रकारतावत्त्वमपरत्वम् । तयोर्द्वैविध्यं कथयन्नाह—
ते द्विविधे इति ।

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्तिः ॥

गुरुत्वं निरूपयति—आद्यपतनेत्यादि । आद्यत्वं स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकध्वंसासमानकालीनत्वम् । घृन्ताद्विस्फिष्टस्य फलस्य भूमिसंयोगपर्यन्तमनेकाः क्रिया भवन्ति तत्र प्राथमिका क्रिया गुरुत्वजन्या द्वितीयादयस्तु वेगजन्या इति वेगवारणायाधेति ।

स्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः ।

तद्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां

घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् । तेजसि सुवर्णादौ ॥

द्रवत्वं निरूपयति—स्यन्दनेति । स्यन्दनं स्रवणं तच्च संनिष्कृष्टदेशे द्रवद्रव्यसंयोगानुकूलो व्यापारः । अत्रापि द्वितीयादिव्यापारजनकवेगवारणाय आद्यपदं देयम् । क्वचित्तथैव पाठः । सांसिद्धिकमिति । अग्न्यादिसंयोगजन्यमित्यर्थः । नैमित्तिकमिति । अग्न्यादिसंयोगजन्यमित्यर्थः । पृथिवीति । ननु नैमित्तिकद्रवत्वस्य पृथिव्यां घटादौ तेजसि वह्न्यादौ चाभावात् पृथिवीतेजसो-

१ अत्र स्वत्वस्य प्रतियोगिन्यन्तर्भावात् स्वपदेन लक्ष्यभिन्नस्य ग्रहणम् । तथाच स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकध्वंससमानकालीनं यद्यत्तद्विषयत्वमर्थः स्वं द्वितीयादिपतनं तत्समानाधिकरणं पतनं प्रथमपतनं तत्प्रतियोगिकध्वंससमानकालीनत्वमेव द्वितीयादिपतनानां तद्विषयत्वं प्रथमे इति लक्षणसमन्वयः ।

रिति ग्रन्थासंगतिरित्यत आह—पृथिव्यामिति । करकादौ तथो-
पलब्धिस्तु भ्रान्तिरेवेति भावः ।

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः ॥

स्नेहं निरूपयति—चूर्णादीति । चूर्णं पिष्टं तदेव आदिर्यस्य
गोधूमादेः स चूर्णादिरस्य पिण्डीभावः अवयवानां दृढसंयोगविशे-
षस्तस्य हेतुर्निमित्तकारणं स्नेह एवेत्यर्थः । चूर्णादावतिव्याप्तिवारणाय
गुणेति । तैलादौ च तदन्तर्गतजलमागस्यैव स्नेह इति न विरोधः ।
सोऽपि पूर्ववद्विविधः ।

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्वि-
विधः । ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मको
भेर्यादौ । वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ॥

शब्दं निरूपयति—श्रोत्रग्राह्य इति । श्रोत्रेन्द्रियजन्यग्रहविषय-
गुणविभाजकधर्मवत्त्वमर्थः । भेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्नाच्छब्दाद्वीचितरङ्ग-
न्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा श्रोत्रदेशे उत्पन्नः शब्दो गृह्यते ।
भेरीशब्दो मया श्रुत इत्यादिप्रतीतिर्भेर्याकाशसंयोगासमवायिकारण-
कशब्दजशब्दविषयकत्वेनोपपादनीया ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा च द्विविधा
स्मृतिरनुभवश्च ॥

बुद्धिं निरूपयति—सर्वव्यवहारेति । व्यवहारश्च बुभोययिषा-
पूर्वकवाक्यप्रयोगः । तत्र वाक्यार्थज्ञानं हेतुस्तदेव बुद्धिः । तथाच
सादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकज्ञातिमत्त्वमर्थः । ज्ञानमिति लक्ष्य-
निर्देशः । बुद्धिरिति बुद्धिपदार्थस्य ज्ञानाद्भेदनिरासाय । सा चेति ।
बुद्धिरित्यर्थः । द्विविधेति । स्मृतित्वानुभवत्वाभिन्नविभाजकधर्मद्वया-
न्यतरचर्तित्यर्थः ।

१ प्रयुज्यमानवाक्यजन्यवाक्यार्थज्ञानसमानविषयज्ञानमित्यर्थः । ननु वाक्य-
जन्यं ज्ञानमनवस्थाप्रसङ्गात् ।

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्विभ्रं ज्ञानमनुभवः ।
स द्विविधः । यथार्थोऽयथार्थश्च ॥

स्मृतेर्लक्षणमाह—संस्कारमात्रजन्यमिति । स्मृतित्वं सारागी-
त्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । तद्विभ्रं स्मृतिभिन्नमित्यर्थः । अनुभवं
विभजते—स द्विविध इति ।

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । सैव प्रमेत्युच्यते ॥

यथार्थानुभवं लक्षयति—तद्वतीति । अत्र तत्पदं प्रकारपरं सप्त-
म्यर्थो विशेष्यत्वं विशेष्यित्वं वा सत्र तद्वतो निष्ठत्वेन निरूपितत्वेन
वान्वयः । तत्प्रकारक इत्यस्य तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारिताया-
नर्थः । तदेकदेशप्रकारतायां प्रकारितायां वा निरूपितत्वेनावच्छिन्नत्वेन
वा सप्तम्यर्थस्यान्वयः । प्रकारता च तद्वत्तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना
ग्राह्या । अन्यथा समवायेन बहिमति बहव्यवये संयोगेन बहिप्रकारक-
ज्ञानस्य याथार्थ्यापत्तिः । तेन सम्बन्धेन तद्वन्निष्ठविशेष्यतानि-
रूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितप्र-
कारिताशालित्वे सत्यनुभवत्वं पर्यवसितार्थः । अयथार्थानुभववारणाय
सत्यन्तं, स्मृतीच्छादिवारणायानुभवत्वनिवेशः । सैवेति । शास्त्रे
यथार्थानुभवात्मिका या बुद्धिः सैव प्रमेत्युच्यते इत्यर्थः ।

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः ॥

अयथार्थानुभवं लक्षयति—तदभाववतीति । तदभाववद्विशेष्य-
कतत्प्रकारकानुभवोऽयथार्थानुभव इत्यर्थः । तथाच शुक्तौ 'इदं

१ तेन संबन्धेन तद्वानिलान्वयः । अत्र तत्पदेन प्रकारतावच्छेदकसंबन्धस्य
प्रकारस्य च ग्रहणम् ।

२ विशेष्यित्वावच्छिन्नेति प्रकारितान्वयि । ययोविपर्ययतोः परस्परं
निरूप्यनिरूपकभावस्तन्निरूपितविपर्ययतयोरेवावच्छेदावच्छेदकभाव इति नियमा-
द्विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावो लभ्यत इति भावः । तत्फलं च
रज्ज्वरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति प्रमेऽतिव्याप्तिवारणम् ।

रजतम्' इत्यादौ रजतत्वाभाववत्यां शुक्लौ रजतत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । नच वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिः । अग्रे कपिसंयोगस्तत्वेपि मूले कपिसंयोगाभाववति वृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वादिति वाच्यम् । तदभाववच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं च कपिसंयोगाभावावच्छेदकं मूलं तदवच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगानवगाहित्वाद्यादृशप्रमायां नातिव्याप्तिरिति भावः । तदभावश्च प्रकारतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोप्राणः । तेन न समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुचभाववति पर्वते संयोगेन बहिःप्रकारकज्ञानस्यायथार्थतापत्तिः । ननु तथापि कालिकसंबन्धेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुचभाववति पर्वते संयोगेन बहुचबगाहित्वेनोक्तप्रमायामतिव्याप्तिरुदवस्येवेति चेन्न । प्रकारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्वत्ताग्रहं प्रति येन संबन्धेन तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकस्तेन संबन्धेन तदभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च प्रकृते प्रकारतावच्छेदकसंयोगसंबन्धेन बहिःप्रताग्रहं प्रति स्वरूपसंबन्धेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुचभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया स्वरूपसंबन्धस्यैव लक्षणघटकत्वात्तेन संबन्धेन तदभाववान्पर्वतो न भवतीति नातिव्याप्तिः ।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दभेदात् ॥

यथार्थानुभवं विभजते—यथार्थानुभव इति ।

तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणं कुर्वन्तानि विभजते—तत्करणमिति ।

असाधारणं कारणं करणम् ॥

करणज्ञानमन्तरेण प्रमाकरणज्ञानासंभवात् प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वरूपोपोद्धातसंगत्या करणलक्षणमाह—व्यापारवदिति । व्यापारवत्त्वं जनकतासंबन्धेन । व्यापारलक्षणं च द्रव्यभिन्नत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् । कारणतायामसाधारणत्वं च कार्य-

स्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वम् । तथाच जनकतासंबन्धेन व्यापारवत्त्वे सति असाधारणकारणत्वं करणत्वमिति फलितम् ॥

अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणम् ॥

करणज्ञानस्य कारणज्ञानाधीनत्वात्तल्लक्षणमाह—अनन्यथेति । अन्यथासिद्धत्वम् अवश्यकृत्तनियतपूर्ववर्तिनः कार्यसंभवे तत्सहभू-
तत्वं तद्विन्नत्वं वा । नियतपूर्ववृत्तित्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्न-
कार्याधिकरणनिरूपिता—धेयतावदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्त्वम् । घटं प्रति दण्डत्वादेर्वारणायानन्यथासिद्धेति, रासभादिवारणाय
विशेष्यदलम् ।

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ॥

कार्यं लक्षयति—कार्यमिति ।

कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । यत्स-
मवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः
पटस्य पटश्च स्वगतरूपादेः ॥

कारणं विमज्ज्य दर्शयति—कारणं त्रिविधमिति । समवायि-
कारणलक्षणमाह—यत्समवेतमिति । तथाच समवायेन कार्याधिकर-
णत्वमिति फलितोऽर्थः । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—यथेति । यस्मिन्
तन्तुषु समवायेन विद्यमान सन् पटः उत्पद्यते अतः पटं प्रति
तन्तवः समवायिकारणमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि लक्षणसमन्वयः
स्वयं कार्यं इति ।

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारण-
मसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तु-
रूपं पटरूपस्य ॥ तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् ।

१ साधारणकारणानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः प्रागभावकालदिगदृष्टान्यथै ।
तत्त्वं च कार्यात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वम् ।

यथा तुरीयेमादिकं पटस्य ॥ तदेतत्रिविधकारणमध्ये
यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ॥

असमवायिकारणं लक्षयति—कार्येणेति । कार्येण सह एक-
स्मिन्नर्थे, एवं कारणेन सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सतीति योजना ।
अत्र कारणपदं समवायिकारणपरम् । उदाहरति—यथेति । तथाच
समवाय—स्यसमवायिसमवायाऽन्यतरसंबन्धेन कार्यनियतपूर्ववृत्तित्व-
रूपस्य तस्य तन्तुसंयोगे तन्तुरूपे च सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । आत्म-
विशेषगुणान्यत्वमपि लक्षणे प्रवेक्ष्यम् । अन्यथा तत्रातिव्याप्तिः स्या-
त्तेषां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वामावादिति भावः ।

[तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमाह—तत्रेति । तादृश-
प्रमाणचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः ।

[इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्विविधम् ।
निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ॥

प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणमाह—इन्द्रियेति । इन्द्रियं चक्षुरादि-
कमर्थो घटादिस्तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः तज्जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमि-
त्यर्थः । तादृशसन्निकर्षध्वंसवारणाय ज्ञानमिति । अनुमित्यादिवार-
णाय सन्निकर्षान्तम् । द्विविधमिति । [अस्याः करणं त्रिविधम्—
कचिदिन्द्रियं कचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः, कचिद् ज्ञानम् । तत्र
इन्द्रियं निर्विकल्पकज्ञाने करणम् । आत्मा मनसा सह संयुज्यते
मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति इन्द्रियाणां वस्तुप्रमाकारित्व-
नियमात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं नामजात्या-
दियोजनात्मके हित्योऽयं श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यभावावगा-
हिसन्निकल्पकज्ञाने करणम् । तत्र निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः,
सविकल्पकज्ञानं फलम् । यदाच सविकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादा-
नोपेक्षालुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणं, सविकल्पक-

मवान्तरव्यापारः, हानादिवुद्ध्यः फलमिति शेषः पूरणीयस्तर्क-
संग्रहे ।]

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ॥

निर्विकल्पकलक्षणमाह—निष्प्रकारकमिति । विशेषणविशे-
ष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ।

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा ङित्थोज्यं ब्राह्म-
णोज्यं श्यामोज्यमिति ॥

सविकल्पकलक्षणमाह—सप्रकारकमिति । प्रकारितावदित्यर्थः ।
एवं संसर्गितावत्त्वं, विशेष्यतावत्त्वं वा तल्लक्षणं बोध्यम् । ननु नि-
र्विकल्पकज्ञाने किं प्रमाणमिति चेन्न । अयं घटः अयं पट इत्यादिर्विशि-
ष्टबुद्धिर्विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डीतिविशिष्टबुद्धिवदित्य-
नुमानस्यैव प्रमाणत्वात् ।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसंनिकर्षः पङ्क्तिः । संयोगः
संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः सम-
वेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति ॥ चक्षुषा घट-
प्रत्यक्षजनने संयोगः संनिकर्षः ॥ घटरूपप्रत्यक्षजनने
संयुक्तसमवायः संनिकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य
समवायात् ॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतस-
मवायः संनिकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र
रूपत्वस्य समवायात् ॥ श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे सम-
वायः संनिकर्षः । कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छ-
ब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् ॥
शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः संनिकर्षः । श्रोत्र-
समवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ॥ अभावप्रत्यक्षे
विशेषणविशेष्यभावः संनिकर्षः । घटाभाववद्भूतलमि-
त्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥

तादृशं वाक्यमर्थः । धूमपदं धूमव्यापके लाक्षणिकं तस्य बहावभे-
 देनान्वयः । इतिपदस्य बोध्यतार्थस्तस्याश्रयत्वसंबन्धेन साहचर्यनिय-
 मेऽन्वयः । तथाच धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरिति
 फलितम् । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
 त्वम् । तत्पदं हेतुपरम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुधूमस्तदधिकरणं
 पर्वतः तन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावः घटाभावः तत्प्रतियोगी घटः अप्रति-
 योगी वह्निस्तत्समानाधिकरण्यं धूमेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः । तथाच
 हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्ति-
 रिति भावः । ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यक-
 सद्देतावव्याप्तिः । एतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावप्रतियो-
 गित्वस्यैव साध्ये सत्त्वादिति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यैव
 विवक्षितत्वात् । ननु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः हेतुसमानाधि-
 करणप्रतियोगिव्यधिकरणतत्तद्वह्न्यभावप्रतियोगित्वस्य साध्ये सत्त्वा-
 दिति चेन्न । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदव-
 च्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा चान्न तादृशा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वमनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं
 वह्नित्वमिति नाव्याप्तिः । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादि-
 त्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादि-
 रूपाणां चालनीत्यायेन नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वादव्याप्तिरिति चेन्न, परंपरया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव तत्र साध्य-
 तावच्छेदकत्वात् । तथाच न रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वावच्छिन्नाभावः
 कापि पृथिव्यां तिष्ठतीति नाव्याप्तिः । एवं दण्डिमान् दण्डसंयोगात्
 इत्यत्रापि तत्तद्वृक्षत्वास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तत्तद्व-
 ण्डस्येति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्य दण्डस्माप्रसिद्धत्वादव्याप्ति-
 रतस्तत्रापि साश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबन्धेन दण्डत्वमेव साध्यताव-
 च्छेदकं वाच्यमतो नाव्याप्तिः । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् विशि-

प्रसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकमित्येवंघटितमेव लक्षणं, शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थले यथोक्तमेव लक्षणं वाच्यमिति न कश्चिदोपः । हेत्वधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वं वाच्यम् । तेन ज्ञानवान् मनोन्यत्वविशिष्टात्ममनःसंयोगादित्यादौ विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति नियमेन विशिष्टप्रकृतहेतोरनतिरिक्तस्यात्ममनःसंयोगस्याधिकरणे मनसि वर्तमानः प्रतियोगिव्यधिकरणो यो ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके ज्ञानत्वे सत्त्वेपि नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमनोन्यत्वात्ममनःसंयोगत्वैतदुभयावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वस्यात्मन्येव सत्त्वेन तत्र तादृशाभावस्यासत्त्वात् ।

केचित्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । निरूपितत्वं पृथ्वर्थः तस्य वृत्तावन्वयः । तस्य च प्रतियोगित्वसंबन्धेनाभावेऽन्वयः । तथाच साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो हेतौ व्याप्तिः । एवं च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः तदभावो वह्न्यभावस्तदधिकरणं हृदः तन्निरूपितवृत्तित्वं शैवालादौ वृत्तित्वाभावो धूमेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावाधिकरणतप्तायःपिण्डनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वह्नौ सत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वृत्तित्वाभावश्च वृत्तित्वसामान्या-

१ वृत्तित्वसामान्याभावो नाम वृत्तिलखरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः । साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाऽभावत्वेतरानवच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणत्वेतरानवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकवृत्तित्वत्यपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव इति यावत् । अत्रेत्यं प्रक्रिया—अभावप्रतीतावभावे यद्विशेषणं स प्रतियोगी ताद्विशेषणं प्रतियोगितावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदके यद्विशेषणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकमित्यादिक-

भावो बोध्यः । तेन व्यभिचारस्वले धूमाभावाधिकरणजलहृदनिरूपित-
वृत्तित्वाभावस्य धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वघटैतदुभयाभावस्य च
यदौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन बहिमान्

येन तत्तद्विशेषणतया भावस्य तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वं बोध्यं, यत्र
च न कस्यचिद्विशेषणतया भावः तन्निष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्नैस्तुष्यते ।
एव तद्विशेषण विशेष्ये येन स्वन्धेन वर्तते ।। स्वन्धः तद्विशेषण-
निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकः । यथा प्रकृते—साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव
इतिप्रतीती अभावे विशेषणं वृत्तित्वं स प्रतियोगी प्रतियोगिनि वृत्तित्वे विशे-
षणं वृत्तित्वत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदक वृत्तित्वत्वे च निरूपितत्वघटितता
मानाधिकरण्येन विशेषणमधिकरण, वृत्तित्वे निरूपितत्वेन अधिकरणस्य विशेष-
णत्वात् । तत्र च वृत्तित्वत्वस्य साध्यावृत्तित्वत्वाधिकरणयो सामानाधिकरण्यात् ।
अतो वृत्तित्वत्वनिष्ठाया प्रतियोगितावच्छेदकताया अवच्छेदकताऽधिकरणे सा
च निरूपितत्वघटितसामानाधिकरण्यावच्छिन्ना, उक्तरीत्या सामानाधिकरण्येन
अधिकरणस्य वृत्तित्वत्वे विशेषणत्वात् । एवमभावोऽधिकरणे स्वरूपस्वन्धेन
तत्र च साध्य प्रतियोगित्वेन तत्र च साध्यतावच्छेदक साध्यतावच्छे-
दकतावच्छेदकसमवायादिना विशेषणम् । एवमधिकरणनिष्ठाया अभावनिष्ठा-
यावच्छेदकताया अधिकरणत्वमभावरत्वं चावच्छेदक भवति अधिकरणे
अभावे च तयोरपि विशेषणतया भावात् । अतोऽधिकरणनिष्ठाऽभावनिष्ठा-
यावच्छेदकता अधिकरणत्वेनाभावरत्वेन चावच्छिन्ना भवति । अधिकरणतादी-
न कस्यापि विशेषणतया भावाभावास्तन्निष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्नैस्तुष्यते ।
अतोऽधिकरणत्वावच्छिन्नत्वस्य अधिकरणत्वनिष्ठनिरवच्छिन्मावच्छेदकतानिरुपि-
ष्येत्यर्थः । इतरानवच्छिन्नविशेषण चान्यात्यन्तव्याप्तिवारणाय । एवमप्रकृते—
धूमाभावाधिकरणहृदनिरूपितवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदके हृदस्य सामा-
नाधिकरण्येन विशेषणतया भावात् प्रतियोगितावच्छेदकता हृदत्वावच्छिन्न-
निरूपितत्वघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताया प्राप्ता नत्व-
धिकरणत्वावच्छिन्नताहृदसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकेति ताद-
स्याभावव्युदासः । धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वघटैतदुभयाभावीयप्रतियो-
गितावच्छेदकता तादृशवृत्तित्वत्व-घटत्व-उभयत्वैतन्नित्यमपरांसा ननु वृत्ति-
त्वत्वमपरांसेति तद्व्युदासः । उक्तवृत्तित्वसामान्याभावपदेन तयोरग्रहणाव्याप्तिव्या-
प्तिरिति भावः ।

धूमादित्यादौ समवायेन बह्वचभावस्य तद्बह्वचभावस्य च पर्वतादौ सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । साध्याभावाधिकरणत्वं च साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानियामकसंबन्धेन ब्राह्मम् । अन्यथा गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यादौ विषयित्वादिसंबन्धेन साध्याभाववति ज्ञानादौ हेतोः सत्त्वेन तत्राव्याप्तिः स्यात् । नच स्वरूपेणैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतामिति वाच्यम् । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ घटत्वरूपसाध्याभावस्य स्वरूपेणाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । वृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीयम् । तेन बह्वचभावाधिकरणधूमावयवन्निरूपितसमवायेन वृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वेऽपि न बहिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याहुस्तत्र । सत्तावाजातेरित्यादौ केवलान्वयिनि चाव्याप्तिप्रसङ्गात् । अतएव साध्यवद्विन्नसाध्याभावबहुचित्त्वं, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं, सकलसाध्याभावाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, साध्यवदन्यावृत्तित्वादि-कमपि व्याप्तिलक्षणं परास्तम् ।

यत्तु सौन्दर्याचार्याः—यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकाव-

१ साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानियामकसंबन्धेनेत्यस्य साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यर्थः । समवायेन गुणत्ववत्तावुद्धिप्रति स्वरूपसंबन्धावच्छिन्न-गुणत्वाभावत्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाद्विषयतासंबन्धेन साध्याधिकरणत्वमादाय नाव्याप्तिरिति भावः ।

२ केवलान्वयिनीति । यद्रूपावच्छिन्नवृत्तित्तासामान्ये साध्याभावाधिकरणनिरूपितत्व-हेतुतावच्छेदसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नत्वं व्याप्तिरित्यर्थविवक्षायां सत्तावाजातेरित्यत्राव्याप्तिवारणं भवति । यद्रूपपदेन हेतुतावच्छेदकस्य ग्रहणम् । श्रुते जातित्वावच्छिन्नवृत्तित्तासामान्ये सत्ताभावाधिकरणनिरूपितत्व-समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्रोभयाभावः सत्ताभावाधिकरणनिरूपितत्वाभावप्रयुक्तो बोध्यः ॥ अतः केवलान्वयिनीति केवलान्वयिसाध्यकहेतौ इत्यर्थः । तत्र चाव्याप्तिः साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धना बोध्या ।

च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगि-
 समानाधिकरणास्तत्त्वं व्याप्तिरूपम् । तथाच बहिमान् धूमादित्यादौ
 धूमाधिकरणपर्वतादिवृत्तयो ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताका नाम साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवनिष्ठाभा-
 वीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतप्रतियोगितानिरूपका अभावा घट-
 त्वेन बह्व्यभावादयो भवन्ति न तु बह्वित्वेन बह्व्यभावादयः । त-
 थाहि प्रकृते साध्यतावच्छेदकं बह्वित्वं तदवच्छिन्नाधिकरणं पर्यतादि-
 स्तान्निष्ठो योऽभावः घटाभावीयप्रतियोगितावाजास्तीत्येतादृशप्र-
 तीतिसाक्षिकोऽभावः । न तु घटत्वेन बह्व्यभावीयप्रतियोगि-
 तावाजास्तीत्यादिप्रतीतिसाक्षिका अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदिका
 घटाभावीयप्रतियोगिता अनवच्छेदिका घटत्वेन बह्व्यभावीयप्रतियोगि-
 तादयः तादृशप्रतियोगिताकाः यावन्तोऽभावाः घटत्वेन बह्व्यभावादयः
 तत्प्रतियोगी बह्वित्समानाधिकरणास्तत्त्वं धूमेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः ।
 धूमवान् बहेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरण-साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
 योगिताका-धूमाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च प्रतियोगिसामाना-
 धिकरण्यं नास्तीति नातिव्याप्तिः । एवंचेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केव-
 लान्वयिसाध्यकहेतौ समवायितया वाच्यत्वाभावस्य घटादौ प्रसिद्ध-
 त्वेन नाव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वसामान्याभावस्य
 साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गतस्य आत्मनि
 प्रतियोग्यधिकरणे वृत्तित्वविरहादव्याप्तिः स्यादतः यत्तर्तमानाधिकरणा
 इति । यत्सामानाधिकरण्यं च यद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यम् ।
 अग्रेच तत्त्वमित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तेन ज्ञाने साध्ये म-
 नोऽन्यत्वविशिष्टात्मनःसंयोगे नाव्याप्तिः । विशिष्टसत्तावान् जाते-

१ आत्मत्वाभावस्य ज्ञानसामानाधिकरण्याभावाल्लक्षणाघटकतया प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्याभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

२ अग्रे अभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकर-

रित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तानतिरेकितया सत्तारूपसाध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकविशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथाच
यावदन्तर्गतस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वान्ना-
तिव्याप्तिः । साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यम् । तेन
ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयतया ज्ञानाधिकरणघटादिवृत्त्यभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेनात्मत्वाभावस्य साध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेऽपि साध्यतावच्छेदकसमवायसं-
बन्धेन ज्ञानाधिकरणीभूतात्मवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्र-
तियोगिताकत्वेन तथाविधयावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावान्नातिव्याप्तिः । साध्यवन्निष्ठाभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
बोध्यः । तेन समवायितया वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वेन घटाभाव-
मादाय नासंभवः । तच्च सामानाधिकरण्यघटितं ग्राह्यम् । अस्मिन्पक्षे
अभाव इति स्वरूपकथनम् । वस्तुतस्तु साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संब-

न्धस्य वक्तव्यतया, मनसि विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकितयाऽऽत्ममनःसंयोगरूपहेतुस-
मानाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य,
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे मनसि आत्मत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपीति
शेषः । स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन तदुक्तौ तु स्वविशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धावपीति शेषः । आत्मत्वसामान्याभावस्य
मनोन्यत्वविशिष्टात्ममनःसंयोगाधिकरणे आत्मन्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वा-
भावादिति भावः ।

१ साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताऽप्रतिद्विनिबन्धन
इति भावः ।

२ तत्संबन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदको योयस्तदन्यत्वे सति तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदिका यदभावीय-
प्रतियोगिता तादृशा यावन्तोऽभावा इत्यादिरर्थः । स्वपदेन प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वेनाभिमतस्य ग्रहणम् । तदन्याः प्रतियोगिता व्यापकतावच्छेदिका बोध्याः ।
तत्संबन्धेत्यत्र तात्पदेन व्यापकतावच्छेदकतयामिमतः संबन्धो ग्राह्यः ।

न्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र साध्यवन्निष्ठत्वं चाभावे स्वरूपसंबन्धेन । तेन स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाभावस्यापि कालिकसंबन्धेन स्पन्दे सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन यावदनन्तर्गतत्वात् समवायितया वाच्यत्वाभावस्य च तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि नातिव्याप्तिः । इत्थंच जात्यभावाभावमादायासंभववारणाय अभावा इति भावभिन्नार्थकम् । सर्वत्र गोत्वाद्यभावमादायासंभववारणाय साध्यतावच्छेदकेत्यादिदलम् । साध्यनिष्ठप्रतियोगिताका इत्युक्तौ महानसीयबह्व्यभावादिमादाय बहिमान् धूमादित्याद्यनेकव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः स्यादतो व्यापकतावच्छेदकेत्यादिः । व्यभिचारिणि समवायितया वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिरतः यावन्त इति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यपि बोध्यम् ।

१ बहिमान्धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणो धूमाधिकरणवृत्तियः जातिसामान्याभावाभावः जातिरूपः । स उक्तसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताको भवति । तथाहि—साध्यवति पर्वतादौ स्वरूपसंबन्धेन वर्तमानो घटाद्यभावीयप्रतियोगितावदभावः नतु जातिसामान्याभावाभावः तस्य जात्यात्मकतया स्वरूपेणावृत्तित्वात्, तस्य (साध्यवन्निष्ठाभावस्य) संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदिका घटसामान्याभावीयप्रतियोगिता अनवच्छेदिका जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगिता तन्निरूपकत्वं जातिसामान्याभावाभावस्येति । तस्य जातिसामान्याभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादिति भावः ।

२ स्वविशिष्टेत्यादि । स्वविशिष्टेत्यस्य हेत्वधिकरणविशेषणत्वाद्विशेष्यानिवेशे विशेषणनिवेशनासंभवात्प्रथमं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशेषणतायाः फलमाह—प्रलयावृत्तीत्यादिना । कालत्वस्य प्रलयेऽपि वृत्तित्वात्तत्र च प्रलयावृत्तिधर्मस्य साध्यस्याभावात्, कालत्वं प्रलयावृत्तिधर्मसाधने व्यभिचारे । प्रकृतलक्षणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्याविवक्षायां कालत्वसमानाधिकरण-प्रलयावृत्तिधर्मत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वावदभावान्तर्गतो यद्यपि साध्यसामान्याभावो भवति

तेन प्रलयावृत्तिधर्मवान् कालत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगा-
भाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगादिस्वरूपसाध्याभावस्य सकलहेत्वधि-

तयापि तस्य महाकालान्तर्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः, प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन विवक्षायां तु प्रलयकालस्यापि
हेत्वधिकरणत्वात्तत्र च प्रलयावृत्तिधर्माभावाद्देत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यं नास्तीति नातिव्याप्तिः । हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य यावद्दे-
त्वधिकरणेऽप्यित्यर्थकत्वात् ।

१ प्राचां मते संयोगसामान्याभावे साध्ये मेयत्वं द्रव्ये एव व्यभिचारि पृथि-
व्यादिषु मूर्तेषु सर्वावयवावच्छेदेन विभुसंयोगस्य सत्त्वात् तत्र संयोगसामान्या-
भावाभावादतः कपिपदम् । कपिसंयोगस्य सर्वत्राव्याप्यवृत्तित्वात् तदभावस्य
सार्वत्रिकत्वेन केवलान्वयित्वात्तस्मिन्साध्ये न मेयत्वस्य व्यभिचारित्वमिति
भावः ।

२ संयोगादिस्वरूपेति । प्रकृतलक्षणे साध्यव्यापकता प्रतियोगिवैयधि-
करण्यघटितैव निवेशितैवमिप्रायेणेदम् । साध्यव्यापकता प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
घटितैवस्य साध्य(साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न)समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकलघटकात्यन्ताभावः प्रतियोगि-
वैयधिकरण्येन विशेषित इत्यर्थः । इदं संयोगस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताकत्वाभिधानम् । अन्यथा (प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वनिवेशे)
साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावपदेन संयोगाभावाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य
संयोगात्मकस्यापि ग्रहीतुं शक्यत्वात् संयोगाभावनिरूपप्रतियोगितायाः साध्यव्यापक-
तानवच्छेदकत्वेन, लक्षणघटकतादृशयावदनन्तर्गतत्वेन संयोगात्मकस्य साध्या-
भावस्य तमादायाव्याप्तिकथनासंगतिप्रसङ्गात् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि-
तव्यापकत्वनिवेशे तु संयोगात्मकस्याभावस्य द्रव्यान्तर्भावेण संयोगसामान्याभावरू-
पप्रतियोगिसामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्याभावात् व्यापकताघटकात्यन्ताभाव-
पदेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्संयोगाभावनिरूपप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकताव-
च्छेदकत्वेन संयोगात्मकसाध्याभावमादायाव्याप्तिकथनं संगच्छते । ननु द्रव्ये
संयोगसामान्याभावमनङ्गीकुर्वतां प्राचीनानां मतेन कपिपदमित्युक्तं प्रागधुना
च संयोगात्मकाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् व्यापकतायां च प्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावस्य निवेशाव्यापकताघटकाभावपदेन तस्य ग्रहणासंभवः इति
कथमुच्यत इति चेत्, कपिपदसार्वक्योपपादनमात्रपरं तत् नस्त्वग्रिमग्रन्थस्यापि
प्राचीनमतीयत्वं, वृक्षादिपृथिव्यादिषु शाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिसंयोगं
प्रति तत्तदवयवत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया वृक्षादौ व्याप्यवृत्तिसंयोगासंभवात्

करणावृत्तित्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति प्राहुस्तत्तुच्छम् । व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । अतएव वृत्तिगद्गृह्यो यावन्तः साध्याभावसमु-
दायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमित्यादिकमपि व्याप्तिलक्षणं निरस्त-
मित्यलं बहुविस्तरेण । एवं च साहचर्यनियमो व्यापकसामानाधिकरण्यं
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपमिति फलितम् ॥

व्याप्यस्य पक्षतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ॥

ननु का नाम पक्षधर्मतेत्यत आह—व्याप्यस्येति । धूमादे-
रित्यर्थः । पक्षधर्मतेति । ननु किं नामपक्षत्वं नच संदिग्धसाध्यवत्त्वं
तद्धि संदेहविषयीभूतसाध्यवत्त्वरूपं जलं विनष्टवह्निमदित्यादौ
तादृशसाध्याभावेन अव्याप्तम् । नच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारिताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिषध्यतावान् यः संशयः स पक्षता । तथाच वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ तादृशनिश्चयत्वं पर्यतो वह्निमान् इत्याकारकनिश्चयत्वं तदव-

त्तमतस्मानुपदेयत्वात् । अथवा (लक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरण्यपदितव्यापक-
त्वानिवेधे द्वये संयोगसामान्याभापमनङ्गीकर्तुमते च) गगनत्वादिविशिष्टवाच्य-
त्वादभाव—मगनत्ववाच्यलोभयत्वावच्छिन्नाभावादेर्यावदन्तर्गतस्य च हेतुधिकर-
णीभूतमगनत्वच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् ।
एतदभिप्रायेणैव 'सयोगादितरूप' इत्यादिपदम् । स्वपदं साध्यव्यापकताव-
च्छेदकप्रतियोगितावभावरूपम् । इति संक्षेपः ।

९ अभावाप्रत्ययस्य घटत्वादितिविशिष्टपददेः प्रतियोगित्वावगाहितया विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात् विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतु-
त्वात् तद्यदि अभावो व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते तर्हि
व्यधिकरणधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नावगाहते । यद्यवगाहते व्यधि-
करणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं तर्हि स भ्रम एवेति भावः । व्यधिकरणेनस्य
प्रतियोग्यवृत्तिरर्थः ।

च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावान् संशयः पर्वतो वह्निमान्
न वेति स एव पक्षता निष्पन्ना । पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वं
बाधेऽप्यस्तीत्यतः संशयपदं तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकत्वार्थकम् ।
तथाच तादृशनिश्चयनिवर्त्यत्वे सति तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयताशून्यज्ञानत्वं फलितार्थः । तेन निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्
नवेति संशयात्मकबाधनिश्चयस्य पूर्वोक्तलक्षणवत्त्वेपि नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । एवमपि यत्र सिद्धिकाले सिपाधयिपावशादनुमितिर्जायते
तत्र तादृशसंशयरूपपक्षताया असत्त्वेनानुमित्यनुपपत्तेः । अत्रोच्यते-
—सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता । यत्र सिपाधयिपा
नास्ति सिद्धिरपि नास्ति तत्र सुतरां सिद्ध्यभावान्न पक्षताविरहः ।
यत्र सिद्धिरस्ति सिपाधयिपा च वर्तते—तत्र सिद्ध्यभावस्य असत्त्वात्प-
क्षतासंपादनाय विशिष्टान्तं विशेषणम् । तथाच सिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाध-

१ प्रतिबन्धकत्वं निवर्तकत्वम् ।

२ निवर्त्यत्वं प्रतिबध्यत्वम् ।

३ नातिप्रसङ्ग इति । अयं भावः—बाधज्ञाने पक्षतालक्षणगमने बाधज्ञानो-
त्तरमनुमित्यापत्तिरेवातिप्रसङ्गः । स च बाधज्ञानोत्तरमनुमितिर्न भवति सेदानीं बाध-
ज्ञानस्य पक्षतात्वे भवेदिति । नचेदं संभवति बाधज्ञानस्य ग्राह्यभावावगाहित्वमु-
द्रयाऽनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन तदुत्तरमनुमित्यनुत्पादसिद्धेः, तस्मात्पक्षधर्मि-
कसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वमेव लक्षणमस्तु किं संशयग्रहणेनेति चेन्न । बाधनिश्च-
येऽपि यदा तत्राप्राप्ताप्यसंशयो भवति तदा तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् सिद्ध्यत्म-
कपरामर्शादनुमित्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अप्राप्ताप्यज्ञानानास्कन्दित-
स्यैव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तस्मात्तद्वारणार्थं निरुक्तार्थकं संशयपदम् ।
एवं च निर्वह्निः पर्वतो रूपवानवेति ज्ञानस्य निर्वह्निपर्वतांशे संदिग्धाप्राप्ताप्यकत्वे
पर्वतधर्मिकवह्निसाध्यकपक्षतात्वापत्त्या तादृशज्ञानोत्तरं सिद्ध्यत्मकपरामर्शात्पर्व-
तधर्मिकवह्निसाध्यकानुमित्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गो न, संदिग्धाप्राप्ताप्यकबाधज्ञानस्य
पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता-
वत्त्वात्तच्छून्यत्वघटितपक्षतालक्षणानाक्रान्तत्वेन तदापादकत्वाभावात् ।

४ सिपाधयिपाविरहः सिपाधयिपामावस्तद्विशिष्टा या सिद्धिः पक्षविशेष्यक-
साध्यप्रकारकनिश्चयस्तदभाव इत्यर्थः ।

यिषाविरहविशिष्टसिद्धेरभावात्तानुपपत्तिलेशोऽपीति बोध्यम् । सिषाध-
यिषा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टसाध्यप्रकारकानुमितिविषयिणीच्छा तेन यदिकचिद्विषय-
कं ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेपि सिद्धौ सत्यां न अनुमित्यापत्तिः ।
किंतु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायतामित्याकारकसिषाधयिषासत्त्व
एव अनुमितिर्जायते । अत्र लिङ्गविषयकत्वेनापि नियन्त्रिता पक्षता
ग्राह्या । तेन धूमेनानुमिन्यामितीच्छायामालोकलिङ्गकपरामर्शास्ति-
द्विकाले नानुमितिप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवितेन ।

अनुमानं द्विविधं । स्वार्थं परार्थं च ।

अनुमानं विभजते—अनुमानमिति ।

स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । तथाहि—स्वयमेव भूयोदर्श-
नेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं
गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते
धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति 'यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति ।
तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानवयं पर्वत इति ज्ञानमुत्प-
द्यते । अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात्पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानु-
मानम् ॥

स्वार्थानुमानलक्षणमाह—स्वार्थं स्वेति । तथाच स्वार्थानुमि-
तित्वावच्छिन्नहेतुरित्यर्थः । तदुपसंहरति—तदेतदिति ।

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चा-
वयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो
वह्निमान् । धूमवच्चात् । यो यो धूमवान्स स वह्निमान्
यथा महानसम् । तथा चायम् । तस्मात्तथेति । अनेन
प्रतिपादितालिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ॥

परार्थानुमानलक्षणमाह—यच्चिति । अत्र तदिति सपञ्चमीक-
मव्ययं, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः । पञ्चावयववाक्यप्रयोज्यमित्यर्थः ।
पञ्चावयववाक्यप्रयोज्यत्वं च पञ्चावयववाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधज-
न्यत्वम् । पञ्चावयववाक्याभ्याह—यथेति । ‘पर्वतो वह्निमान्’ इत्यत्र
वह्निमतोऽभेदेन पर्वतेऽन्वयाद् वह्निमदभिन्नः पर्वत इति बोधः । ‘धूम-
वत्त्वात्’ इत्यत्र पञ्चम्यर्थो ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं प्रथमज्ञाने धूमस्या-
न्वयात् धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमिति बोधः । ‘यो यो धूमवान् स स
वह्निमान् यथा महानसम्’ अत्र द्विरुक्ततच्छब्दसमभिव्याहृतवह्निपदस्य
धूमव्यापकवह्नौ निरूढलक्षणा । यत्तत्पदे तात्पर्यग्राहके । धूमवत्पदा-
र्थस्य महानसपदार्थेऽन्वयः । धूमवदन्वितमहानसपदार्थे वह्निमत्पदा-
र्थस्याभेदेनान्वयस्तादृशान्वयतात्पर्यग्राहकत्वमेव यथेति पदस्य । तथाच
‘धूमवान् महानसं धूमव्यापकवह्निमदित्यन्वयबोधः धूमवन्महानसमि-
त्यस्यैकदेशे धूमवति वह्निमतो भानेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरण-
धूमवन्महानसमिति पर्यवसितो बोधः । ‘तथाचायम्’ तथेत्यस्य धूम-
वानित्यर्थः । अयमिति सन्निकृष्टवर्तिपदार्थपर्वतबोधकम् । ततो वह्नि-
व्याप्यधूमवान् पर्वत इति बोधः । ‘तस्मात्तथा’ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
‘धर्मताविशिष्टधूमस्तत्पदार्थः । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमज्ञा-
नज्ञाप्यवह्निमदभिन्नः पर्वत इति बोधः । उपसंहरति—अनेनेति ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । प-
र्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा ॥ धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो
यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम् । तथा चाय-
मित्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनम् ॥ स्वार्थानुमि-
तिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् । तस्मा-
ल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ॥

अवयवान्विभजते—प्रतिज्ञेत्यादिना । अवयवत्वं न्यायान्त-
र्गतत्वे सति प्रतिज्ञादन्वयप्रत्ययः । किं तावत्प्रतिज्ञात्वमिति चेत्तत्र

व्याप्तिग्रहः इति चेन्न । व्यभिचारज्ञानविरहंसहकृतसहचारज्ञानस्यैव व्याप्तिग्रहकत्वात् । ननु धूमाग्न्योर्निरुपाधिकव्याप्तिग्रहः कथं ज्ञात इति चेन्न । यद्यत्र कश्चिदुपाधिः स्यात् तर्हि उपलभ्येत नोपलभ्यते अतो दर्शनाभावात्तास्तीति तर्कसहकारिणानुपलम्भसना-
थेन-प्रत्यक्षेणैवोपाध्यभावस्यावधारणात् । तथाह्युपाध्यभावग्रहणज-
नितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनेन संस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा
प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते । अतो धूमाग्न्योः स्वाभाविक
एव संबन्धः नत्वौपाधिकः । तथाचानेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ
गृह्यमाणायाम् यद्भूमज्ञानं महानसे जायते तत्प्रथमम् १ पर्वतादौ धूम-
ज्ञानं द्वितीयं २ ततः महानसादौ गृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मृत्वा
पर्वते पुनर्धूमं परामृशति अस्त्यत्र पर्वते वह्निव्याप्त्याश्रयो धूम
इति तदिदं धूमज्ञानं तृतीयं ३ अयमेव लिङ्गपरामर्शः । अनुमि-
तिकरणत्वाच्चानुमानमित्यर्थः ।

लिङ्गं त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवल-
व्यतिरेकि चेति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्व-
यव्यतिरेकि । यथा वह्नी साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र धूमस्त-
त्राग्निर्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति
तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा हृद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥

लिङ्गं विभजते—लिङ्गमिति । अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—
अन्वयेनेति । प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । साध्यसाधनयोः साहचर्य-
मन्वयः । तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः । तथाचान्वयप्रयोज्य-
व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः । उदाहरति—य-
थेति । महानसे धूमाग्न्योरेवमसद्भावस्य दर्शनादित्यर्थः । अर्धव-
शाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति भावः । महाहृद इति । अत्रापि तयो-
र्व्यतिरेकसद्भावदर्शनादिति योजनीयमिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् ।
अन्वयव्याप्तौ यो व्याप्यस्तदभावोऽत्र व्यापकः । यथा यत्र धूमस्त-

त्रामिरित्यन्वयव्याप्तौ धूमो व्याप्यः तस्यैवाभावः यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तौ व्यापको जातः । यश्च व्यापकः यथा वह्निः तस्याभावस्तु पुनरत्र व्याप्य इति । तदुक्तं—

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।

तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ॥

अन्वये साधन व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते ।

साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः ॥ इति ।

तदेवं धूमवत्त्वे हेतौ अन्वयेन व्यतिरेकेण व्याप्तिरस्यतो धूमवत्त्वमन्वयव्यतिरेकव्याप्तिमज्जातमिति सिद्धम् ।

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च ॥

केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयमात्रेति । मात्रपदेन व्यतिरेकव्यवच्छेदः । तथाच व्यतिरेकाप्रतियोगिसाध्यकत्वे सत्यन्वयव्याप्तिमत्वं केवलान्वयित्वमित्यर्थः । उदाहरति—यथा घट इति । तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिं निराकरोति—अत्रेति ।

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवी-तरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् । यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति । पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—व्यतिरेकमात्रेति । व्यतिरेकयोरेव व्याप्तिग्रहो यत्र तदिति विग्रहः । उदाहरति—यथा पृथ्वीति । इयं पृथ्वी न तथा न गन्धमाववतीत्यर्थः । तस्मात् गन्धवत्त्वान्न तथा इतरभेदामाववती किंतु इतरभेदवतीत्यर्थः ।

अन्यव्याप्तिं परिहरति—अत्रेति । पृथ्वीमात्रस्य पक्षत्वादिति । एवमन्यत्रापि जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमत्त्वं भवति यथा घटः नचेह जीवच्छरीरं तथा तस्मान्न तथेति । अत्र यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकमित्यन्वयद्वयान्ताभावोदाहरति—यथेति ।

अत्रान्यव्यतिरेकि पक्षधर्मत्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्व-अबाधितत्व-असत्प्रतिपक्षत्वात्मकपञ्चरूपोपपन्नमेव साध्यं साधयति । तथा हि—पर्वतस्य धूमवत्त्वं धर्मोऽतोहेतोर्धूमस्य पक्षधर्मत्वं, सपक्षे महानसे वर्तमानत्वं सपक्षसत्त्वं, विपक्षे हृदादावविद्यमानत्वं विपक्षासत्त्वं, वृद्धभावासाधकहेत्वन्तरप्रयुक्तबाधकून्यत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम्, एवं बृद्धभावाश्च केनापि न सिद्धः इत्यबाधितत्वं संभवति । पञ्चरूपवत्त्वात् धूमवत्त्वं हेतुः परिहृयति । ततश्च हेतोः पक्षवृत्तित्वाद्बहेरपि तद्वृत्तित्वं सिध्यतीति भावः । तथाचोक्तम्—अनुमानस्य द्वयं सामर्थ्यं व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तत्र व्याप्त्या साध्यसिद्धिः पक्षधर्मतया साध्यस्य पक्षसंबन्धित्वविशेषसिद्धिरिति । एवं केवलान्वयि विपक्षासत्त्वभिन्नचतुरूपोपपन्नमेव साध्यं साधयति । केवलव्यतिरेकि च सपक्षसत्त्वभिन्नचतुरूपसंयुक्तमेव साध्यं साधयतीति ज्ञातव्यमिति दिक् ।

संदिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥

के पुनः पक्षसपक्षविपक्षा इति विभागपूर्वकं तात्लक्षयन् प्रथमं पक्षं लक्षयति—संदिग्धेत्यादिना । संदिग्धं साध्यं यत्रेति विग्रहः । तमुदाहरति—यथेति ।

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् ॥

सपक्षलक्षणगाह—निश्चितेति । अत्रापि समासः पूर्ववत् । उदाहरति—यथा तत्रैवेति ।

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव महाहृदः ॥

विपक्षलक्षणमाह—निश्चितसाध्याभावेति । उदाहरति—
यथा तत्रैव महाहृद् इति ।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वा-
भासाः ॥

सद्देतुं निरूप्य प्रसङ्गसङ्गत्याऽसद्देतून् निरूपयति—सव्य-
भिचारेत्यादिना । हेतुवदाभासन्ते ये ते हेत्वाभासाः । दुष्ट-
हेतव इत्यर्थः । तथाच अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं
हेत्वाभासलक्षणम् । अनुमिति. हृदो बहिमानित्याकारिका तन्निष्ठा
या प्रतिबध्यता हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न-

१ सद्देतुमिति । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टो हेतु सद्देतु । तस्य यन्निरूपण
प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापार तदुत्तरकालीन यत्प्रसङ्गसंगतिप्रयोज्यमसद्देतुनिरूपणं
तदनुकूलकृतिमान्प्रबन्धकार इत्यर्थः । अत्र सद्देतुनिरूपणस्यासद्देतुनिरूपणे प्रसङ्ग-
सङ्गतिनिर्वाहकमसद्देतुस्मारक सद्देतुविरुद्धत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्त्वरूप स-
बन्धो बोध्यः । सबन्धविधया 'एकसबन्धिज्ञानमपरसबन्धिस्मारकम्' इतिप्र-
कारेण स्वविरुद्धलक्षणसबन्धवतो सदसद्देतोरन्तर्भवे एकस्य सद्देतोरनिरूपणे तत्प्र-
तिपत्तावपरसबन्धिनोऽसद्देतो स्मरण भवति । ततोऽसद्देतव के इति शिष्यस्य
जिज्ञासा भवति । सैवासद्देतूना निरूपणे प्रयोजिका । एव सद्देतुनिरूपणानन्तर-
मसद्देतुभिधानप्रयोजिका या जिज्ञासा 'असद्देतव के' इति तज्जनक ज्ञान
सबन्धविधयाऽसद्देतुस्मरणरूप, तद्विषयत्व यदसद्देतुषु तदेव सङ्गति । तस्या
प्रसङ्गत्वं च तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकलक्षणप्रयोजनवत्त्वेनोपेक्षानर्हत्वादुक्तप्रकारेण
स्मृतिविषयत्वाच्च तदाश्रयाणा बोध्यम् ।

२ हेतोराभासा हेत्वाभासा इतिव्युत्पत्त्या हेतुदोषाणा लक्षणमित्यर्थः ।
तद्वत्त्वं च दुष्टहेतूनामिति भावः । तेन बाधादिज्ञानस्य हेतुविषयकतया तत्रत्य-
हेतावव्याप्तिरित्यपास्तम् । तद्वत्त्वं च एकज्ञानविषयत्वविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वसबन्धेन बोध्यम् । तेन हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ बह्वयभाववद्भेदादिरूपदो-
षस्य धूमादिभूतित्वासम्भवात् कालिकादिसबन्धेन तद्वत्त्वसम्भवेऽपि तस्यातिप्रस-
ङ्गत्वात् (हृदे धूमेन बहिसाधने घटो दुष्ट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गकत्वात्)
व्यभिचारभिन्नेषु दोषवत्त्वं दुर्घटमित्याशङ्का परास्ता । एकज्ञानं च दोष-हेतुमय
विषयक समूहालम्बनात्मकं बोध्यम् । यथा 'बह्वयभाववान्हृदो धूमश्च' इत्यादि ।

प्रकारिताशालिबुद्धित्वावच्छिन्ना प्रतिबध्यता तन्निरूपिता या वह्य-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्च-
यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छालि यद्यथार्थज्ञानं 'वह्यभाववान्
हृदः' इत्याकारकं तद्विषयत्वस्य वह्यभाववद्भूदे सत्त्वालक्षणसमन्वयः ।
नन्वनुमितिपदस्य यत्किंचिदनुमितिपरत्वे वह्यभाववद्भूदे लक्षण-
समन्वये कर्त्तव्ये षटो वह्निमानित्यनुमितिमादाय वह्यभाववद्भूटा-
दावतिव्याप्तिः स्यात् । अनुमितिसामान्यपरत्वे अनुमितिसामान्यनि-
ष्ठैका प्रतिबध्यताऽप्रसिद्धेत्यसंभवः स्यादिति चेन्न । अनुमितिपदेन
प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वस्य विवक्षितत्वात् । तथाच न कौऽपि
पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । नचानुमितिपदस्यैतादृशानुमितिपरत्वेऽपि
व्यभिचारादावव्याप्तिर्धूमाभाववद्भूतिर्घेहिरित्याकारकस्य व्यभिचार-
ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्तस्य च व्याप्ति-
ज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । अनुमितिपदेन अनुमि-
तितत्करणान्यतरस्य विवक्षितत्वात् । अनुमितिकरणमात्रस्य विवक्षणे
बाधादावव्याप्तिः बाधज्ञानस्यानुमितिकरण परामर्शं प्रत्यप्रतिबन्ध-
कत्वादित्युभयोपादानम् ।

अत्र नव्याः—अनुमितिप्रतिबन्धकेत्यत्र प्रतिबध्यता अनुमि-
तिनिष्ठा किंवाऽनुमितित्वावच्छिन्नाऽनुमितित्वैव्यापिका वा ग्राह्या ।
नायः, पर्वतो वह्निमान् हृदश्च तथेत्याकारकानुमितिनिष्ठा या वह्य-
भाववद्भूदविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तन्निरूपितवह्यभाव-
वद्भूदविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविष-
यतामादाय पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ वह्यभाववद्भूदेऽतिप्रसङ्गापत्तेः ।
न द्वितीयः, बुद्धित्वनिश्चयत्वरूपधर्मयोरेव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकमा-
यावच्छेदकत्वेन अनुमितित्वनिष्ठतदवच्छेदकत्वस्यैवानङ्गीकारात् ।

१ धूमेन हृदे वह्निसाधने इत्यर्थः ।

२ अत्रानुमितित्वपदमनुमितितत्करणान्यतरत्वपरम् ।

नापि तृतीयः, अनुमित्यप्रतिबन्धकव्यभिचारादौ व्याप्त्यप्रतिबन्धक-
बाधादौ चाव्याप्तेरपरिहारत्वात् । नचात्रानुमितिपदेन साध्यव्याप्य-
हेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिर्विवक्षिता । तथाच ।
प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारताक-प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपित-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं हे-
त्वाभासत्वमिति लक्षणं निष्पन्नम् । बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकृ-
तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेशः । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधिनि बाधे सत्प्रतिपक्षे
चाव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । व्यभिचारादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयदल-
प्रवेशः । आहार्यज्ञानस्यापि तथात्वात् बाधादिज्ञानाप्रतिबन्धत्वा-

१ एवं च अत्र प्रतिबन्धतायामनुमितिलव्यापकत्वस्य विवक्षणात् 'पर्वतो बहि-
मान्' इत्यादां 'पर्वतो बहिमान् बहिव्याप्यधूमवांश्च हृदो बहिमान्' इत्याकारिकां
समूहालम्बनानुमितिमादाय बह्वपभाववद्भेदे न दर्शितातिप्रसङ्गः । अनुमितिल-
व्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतेत्याद्यस्य तादृशानुमितिसामान्यं प्रति
प्रतिबन्धकेत्याद्यर्थः । तादृशयावदनुमितिं प्रतीति यावत् । इत्थं च तादृशयावद-
नुमित्यन्तर्गतायां पर्वतो बहिमान् बहिव्याप्यधूमवांश्च' इत्यनुमितौ 'बह्वपभाव-
वान् हृदः' इतिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावादिति भावः ।

२ बाधादाविति । अत्र आदिपदेन सत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धीनां
ग्रहणम् । तेषां पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षघटितत्वात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यकत्वानिवेशे तादृशानुमितिलं प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षानवगाह्यनु-
मितौ तत्र च बाधादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धताया अभावेन तस्यां प्रतिबन्धतायां
तादृशानुमितिलव्यापकत्वासंभवात् बाधादिज्ञानानां तादृशानुमितिलव्यापकप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वाभावेन तादृशयथार्थज्ञानविषयत्वाभावाद-
व्याप्तिरित्यर्थः ।

३ व्यभिचारादाविति । अत्र आदिपदेन विरोध-साधनाप्रसिद्धि-
स्वरूपासिद्धीनां ग्रहणम् । साध्यविशिष्टपक्षावगाहिवुद्धिं प्रति व्यभिचारादिज्ञा-
नानां प्रतिबन्धकत्वाभावात् ।

चासंभवं इत्यतस्तद्वैयर्थ्यानुमितित्वनिवेशः । धूमो वह्न्यभाववद्भूति-
रिति त्रमादप्यनुमितिप्रतिबन्धेनातिप्रसङ्गवारणाय यथार्थेति व्या-
ख्याने न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । तथापि प्रतिबन्धकज्ञान-
विषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकमतिप्रसङ्गः । विशिष्ट-
विषयकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वं तद्वद्वदकस्य च न विशिष्टत्वमिति-
चेत्-पर्वतादेर्वह्न्यभावविशिष्टत्वाभावात् अत्रविशिष्टविषयस्याप्रति-
द्वत्वाद्यथार्थपदवैयर्थ्यस्य वज्रलेपत्वादित्याहुः ।

केचित्तु—अनाहार्याप्राप्ताप्यज्ञानानास्कन्दिननिश्चयवृत्तित्ववि-
शिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकत्वाभाववत्त्ववर्तमानं तर्त्तत्वं हेत्वाभासत्वमित्याहुः ।

१ प्रतिबध्यतानां व्यापकत्वासंभवात् तादृशप्रकारकत्वव्यापकप्रतिबध्यताप-
ठितत्वाच्च लक्षणस्येति भावः ।

२ अनाहार्यं वाषकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यं तद्विभ्रमनाहार्यम् ।

३ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनं स्वविषयत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसं-
बन्धेनाप्रामाण्यप्रकारकज्ञानविशिष्टान्यत्वम् । अन्यविषयकज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञा-
नेन अन्यविषयकज्ञानस्याप्रामाण्यास्कन्दिनत्वं मा भूदिति प्रथमसंबन्धनिवेशः ।
एकस्याप्रामाण्यज्ञाने अन्यसमवेतज्ञानस्य तत्त्वं मा भूदिति द्वितीयसंबन्धनिवेशः ।

४ अत्र यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्भूतत्वादेर्दोषतावच्छेदकस्य ग्रहणम् । हृदो
बहिमान् इत्यादौ वह्न्यभाववद्भूते लक्षणसमन्वयस्त्वित्यम्—अनाहार्याप्राप्ता-
प्यज्ञानानास्कन्दिननिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं तादृशनिश्चयवृ-
त्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयत्वं, प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभाववत्त्ववर्तमानं प्रकृतानुमितिः 'हृदो बहिमान्
वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्यनुमितिः तादृशानुमितित्वव्यापिका या प्रतिबध्यता
बहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्यभाववच्छिन्नविशेष्यताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नप्र-
तिबध्यता तादृशप्रतिबध्यतानिरूपिता या प्रतिबन्धकता वह्न्यभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितवह्न्यभाववच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
तादृशप्रतिबन्धकताभाववत्त्ववर्तमानं भवति तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभा-
ववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमात्रस्य हृदो बहिमानिति बुद्धिः प्रति प्रतिब-
न्धकत्वात् अतः तद्रूपावच्छिन्नत्वं वह्न्यभाववद्भूतत्वावच्छिन्नत्वं वह्न्यभाववद्भूते
इति । एवमन्यत्राप्युच्यते ।

वस्तुतस्तु यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्र-
युक्तः प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरू-
पितव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकसत्त्वं हेत्वाभासत्वमिति दिक् ।

सव्यभिचारः हेतौ साध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपव्यभिचारसहितः ।
विरुद्धः हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपविरोधसहितः ।
सत्प्रतिपक्षः सन् प्रतिपक्षः साध्याभावसाधकव्याप्तिपक्षधर्मतावि-
शिष्टः प्रतिहेतुर्यस्येति विग्रहे साध्याभावसाधकहेत्वन्तरविशिष्टः ।
असिद्धः हेत्वभाववत्पक्षादिरूपासिद्धिविशिष्टः । बाधितः साध्या-
भाववत्पक्षादिरूपबाधविशिष्ट इति समुदायाभिप्रायः ।

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः साधारणासा-

१ वस्तुतस्तुत्विति । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादित्यले प्रकृतपक्षक-
प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुानुमितेरप्रसिद्धत्वात्— प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वज्ञानस्य 'निर्वह्निः पर्वतो वह्नि-
मान्' इत्यस्य स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकक-स्वप्रकारकनिश्चयत्वरूपनियताहा-
र्यत्वात्, आहार्यपरोक्षज्ञानानङ्गीकारात्, अनुमितेः परोक्षज्ञानत्वात्—अनुमिति
लघटितलक्षणस्य तत्रत्यदोषे आश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तेरिति भावः ।

२ बह्व्यभिचारविशिष्टदत्तावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं 'हृदो वह्निमान् वह्नि-
व्याप्यधूमवांश्च' इत्याकारानुमिते. कदाचिदप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृ-
शनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताः तामु च हृदत्वादिविशिष्टे यद्वह्नित्वाद्यव-
च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं च तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव । तत्र (उक्तोभयाभावे) तादृशनि-
श्चयनिष्ठविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं च स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वान-
न्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वादिति बोध्यम् । 'नि-
र्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पर्वतादिरू-
पाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्रप्रसिद्धपक्षताव-
च्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारिताघटितोभया-
भाववलमक्षतमेवेति लक्षणसमन्वयः । अधिकमन्यतोऽवसेयम् ।

धारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र साध्याभाववद्भूतिः सा-
धारणोऽनैकान्तिकः । यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वा-
दिति । प्रमेयत्वस्य बह्व्यभाववति हृदे विद्यमानत्वात् ॥

सव्यभिचारपर्यायशब्दमाह—सव्यभिचारोऽनैकान्तिक इति ।
सव्यभिचारत्वं साधारणाद्यन्यतमत्वम् । तं विभज्यते—स त्रिविध
इति । साधारणं लक्षयति—तत्रेति । साध्यतदभाववति वर्त-
मानत्वं साधारणत्वं । यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति प्रमेय-
त्वस्य बह्व्यभाववति हृदे विद्यमानत्वात् ॥

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा
शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्ये-
भ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ॥

असाधारणं लक्षयति—सर्वसपक्षेति । सर्वे ये सपक्षाः विप-
क्षाश्च तेभ्यो व्यावर्तते निवर्तते इति व्यावृत्तः इत्यर्थः । उदा-
हरति—यथा शब्दो नित्य इति । नित्येभ्य आकाशादिभ्यः
अनित्येभ्यो घटादिभ्य इत्यर्थः ।

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्व-
मनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वादृष्टान्तो
नास्ति ॥

अनुपसंहारिणमाह—अन्वयेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसा-
ध्यकत्वं लक्षणं, व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकश्चायम् । उदाहरति—
यथेति ।

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः
कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्य-
त्वेन व्याप्तम् ॥

विरुद्धं लक्षयति—साध्याभावव्याप्त इति । साध्याभावव्या-

पकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । साध्याभाववत्ताग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः ।

साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्वदवत् ॥

सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—साध्याभावसाधकमिति । समानबल्योधितसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वं फलितार्थः । अत्र परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्ध फलम् ।

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ॥

असिद्धं विभजते—असिद्ध इति । आश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वं लक्षणम् ।

आश्रयासिद्धो यथा । गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात् । सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ॥

आश्रयासिद्धमुदाहरति—आश्रयासिद्ध इति । पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावस्तल्लक्षणम् ।

स्वरूपासिद्धो यथा । शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्, रूपवत् ।

अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ॥

स्वरूपासिद्धमुदाहरति—स्वरूपासिद्ध इति । पक्षे हेत्वभावस्तल्लक्षणमित्यर्थः ।

१ समानबलेति । समानबलेन (लिङ्गान्तरेण) बोधित साध्यविपर्ययसाध्याभावो यस्य तादृशलिङ्गत्वं हेतुल सत्प्रतिपक्षत्वमित्यल्लक्षणार्थः । प्रकृतसाध्यानुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमिति यावत् । अत्रानुमापकसमनुमितिपक्षोपघायकत्वं न सम्भवति परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरप्यबोधकत्वात् । अतोऽनुमितियोग्यत्वरूपं तद्वोच्यम् ।

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता । यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्यापकता । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ॥

व्याप्यत्वासिद्धमुदाहरति—सोपाधिक इति । व्याप्यत्वस्यासिद्धिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या उपाधिरेव व्याप्यत्वासिद्धः । पक्षे व्याप्यत्वेनाभिमतस्य साधनस्याभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतियन्धः फलम् ॥ तथाच व्यभिचारितासंबन्धेन उपाधिविशिष्ट इत्यर्थः । तं लक्षयति—सोपाधिक इति । व्याप्यत्वासिद्धस्तु द्विविधः—एको व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावप्रयुक्तः, अपर उपाधिसद्भावप्रयुक्तः । तत्राद्यो यथा—यत्सत् तत्क्षणिकं यथा घनः इत्यत्र न सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिग्रहसाधकप्रमाणमस्ति । द्वितीयो यथा—कृत्वन्तर्वर्तिनी हिंसाऽधर्मसाधिका हिंसात्वात् कृतवाङ्महिमावत् । अत्राधर्मजनकत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं किंतु निषिद्धत्वमेव । अतः निषिद्धत्वं साध्यस्याधर्मजनकत्वस्य व्यापकं, यत्र यत्राधर्मजनकत्वं तत्रावश्यं निषिद्धत्वमपि । एवं साधनस्याव्यापकं निषिद्धत्वम् । नहि यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमः । यागीयपशुहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात्, अतो निषिद्धत्वमुपाधिस्तद्विशिष्टत्वाद्विंशत्त्वात्हेतुर्व्याप्यत्वासिद्ध उपाधिसद्भावप्रयुक्त एवेति ध्येयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः ।
यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं
तदभाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधि-
तत्वम् ॥

बाधितं लक्षयति—यस्येति । सत्यतिपक्षान्यत्वे सति पक्षवि-
शेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यव-
सितार्थः । ननु साध्याप्रसिद्धादीनामप्यतिरिक्तहेत्वाभासानां सत्त्वा-
त्कथं पञ्चैवेति चेन्न । व्याप्यत्वासिद्धौ तदन्तर्भावात् । साध्ये सा-
ध्यतावच्छेदकाभावविशिष्टः साध्याप्रसिद्ध इत्याद्यवगन्तव्यमिति ॥

व्याख्यातमनुमानम् ।

उपमानपरिच्छेदः ।

उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमुप-
मितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । तथाहि कश्चिद्रवयप-
दार्थमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद्गोसदृशो गवय इति
श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन्गोसदृशं पिण्डं पश्यति ।
तदनन्तरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते ॥

उपमानं निरूपयंस्तल्लक्षयति—उपमितिकरणमिति । उप-
मितिं लक्षयति—संज्ञासंज्ञीति । संज्ञा पदं, संज्ञी चार्थः । तयोः
संबन्धः वाच्यत्वं तत्प्रकारकं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानमुप-
मितिरेत्यर्थः । उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिवि-
शेषः । तत्करणं तज्जनकमित्यर्थः । सादृश्यज्ञानमिति । सादृश्य-
प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । उपमितेः करणत्वमेव व्यवस्थापयति—
तथाहीति । वाक्यार्थमिति । अतिदेशवाक्यार्थं स्मरन्नित्यर्थः ।

१ स्मरन्निति । स्मरिष्यन्नित्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति
वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । एवं च वाक्यार्थस्मरणस्य सादृश्यदर्शनजन्यता-

तदनन्तरमिति । पिण्डदर्शनानन्तरमित्यर्थः । एतेन यत्र सादृश्य-
वत्पिण्डदर्शनानन्तरमतिदेशवाक्यार्थबोधस्तत्रातिदेशवाक्यस्मरणस्या-
नावश्यकतया अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारविशिष्टसादृश्यवि-
शिष्टपिण्डदर्शनं न करणं किंतु सादृश्यप्रकारकज्ञानमात्रं विशेषण-
ज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यवत्पिण्डदर्शनं बोधयं
व्यापार इति केषांचिन्मतं दूरतोऽपास्तम् । तथाच यत्र सादृश्यवि-
शिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं नास्ति किंत्वतिदेशवाक्या-
र्थशब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् । किंतु तदुत्तरं पुनः सादृश्य-
विशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमिति-
रिति दिनकर्या सष्टम् । ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे किं मानमिति
चेत्, प्रत्यक्षादिप्रमितिबिलक्षणप्रमितिकरणमेवेति ब्रूमः । नच
प्रत्यक्षादिप्रमितित उपमितेरेव बिलक्षणप्रमितित्वासिद्धिरिति वा-
च्यम् । चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि उपमित्युदयेन चाक्षुषत्वाभावात्
उपमित्युत्तरं साक्षात्करोमीतिप्रत्यक्षत्वसाधकप्रतीत्यनुदयाच्च । व्या-

ख्येन तद्व्यापारतालाभः सदृशपिण्डदर्शनस्य च करणतालाभः । अत एव एतेने-
त्यादिप्रसंगः सगच्छते । यथाश्रुते सादृश्यवत्पिण्डदर्शनानन्तरमित्या-
दिना वाक्यार्थस्मरणस्य पिण्डदर्शनव्यापारताक्षेपः, किंतु तदुत्तरमित्यादिना
तत्तत्साधनं चासङ्गतं स्यात् वाक्यार्थस्मरणोत्तरपिण्डदर्शनस्य सहकारिमात्रता-
लाभेन करणत्वाङ्गीकारासंभवात् अनङ्गीकृते च पक्षे आक्षेपप्रदर्शनस्योन्मत्तप्रल-
पितसापत्तादिति ध्येयम् ।

१ अनन्तरमित्यस्य ध्वन्यक्षणे (तदुत्पत्तिनृतीयक्षणे) इत्यर्थः । तेन द्विती-
यक्षणे अतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारस्य लाभात्सदृशपिण्डदर्शनस्य करणत्वो-
पपत्तिः ।

२ एतेनेति । सादृश्यवत्पिण्डदर्शनस्य करणत्वोपपत्तेर्न अतिदेशवाक्यार्थ-
स्मरणस्य व्यापारलोपपत्तेर्न चेत्त्यर्थः ।

३ ननु कस्यले उपमित्यनभ्युपगमेऽनुमवापलापप्रसङ्गः, तत्रोपमितेरेवोपमिति-
दत्तादत आह—किंत्विति ।

४ तदुत्तरमिति । एवंचात्र बोधमितिरनुभवसिद्धा सा क्षणद्वयबिलम्बेना-
स्मन्मतेऽप्युपपद्यत इति न कश्चिदोप इति भावः ।

स्यादिज्ञानाभावेऽपि तद्वतीत्युदयेनानुमितित्वासंभवाच्च । पदज्ञानान्यत्वाच्छब्दत्वासंभवाच्च । अत एव न स्मृतिरननुभूतार्थस्य सारणायोग्यत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति व्याख्यातमुपमानम् ।

शब्दपरिच्छेदः ।

आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पद-
समूहः । यथा गामानयेति ।

शब्दस्योपमानोपजीवकत्वात् उपजीव्योपजीवकभावसंगतिमभि-
प्रेत्याह—आप्तेति । आप्तोच्चरितवाक्यमित्यर्थः । शब्द इति शब्द-
प्रमाणमित्यर्थः । उपोद्धातेनाप्तं लक्षयति—आप्तस्त्विति । यथा-
र्थेति । प्रकृतवाक्यार्थविषयकयथार्थशब्दबोधविषयकतात्पर्यवानि-
त्यर्थः । तथाचैतादृशतात्पर्यजन्यवाक्यत्वं शब्दप्रमाणत्वं पर्यवसि-
तमिति भावः ।

शक्तं पदम् । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वर-
संकेतः शक्तिः ॥

शक्तमिति । शक्तिमदित्यर्थः । तत्स्वरूपमाह—अस्मादिति ।
जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः । बोद्धव्य इति बोधविषय इत्यर्थः । तथाच

१ उपजीव्येति । उपमानफलस्य शक्तिपरिच्छिते शब्दफलस्य वाक्यार्थ-
बोधस्य चोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । वाक्यार्थबोधं प्रति शक्तिपरि-
च्छिते. (शक्तिज्ञानस्य) हेतुत्वात् । स च फलनिष्ठोऽपि स्वाश्रयकरणत्वसब-
न्धेन उपमान-शब्दनिष्ठ सत्त्वनिरूपणानन्तर्यनिर्वाहको भवति । इदं ज्ञायमान-
शब्दस्य प्रमाणतावादिना प्राचां मतेन । शब्दज्ञानस्य प्रमाणतामभ्युपगच्छता
नवीनानां मते तु साक्षादेवानयोरुपजीव्योपजीवकभावः । उपमितेः शक्तिम-
च्छब्दविषयकत्वेन शब्दज्ञानत्वात् तस्य चोपमानजन्यत्वात् । उपजीव्यं कार-
णम् । उपजीवकं कार्यम् । एवं चेयं निर्वाहकारया कार्यतापरपर्याया
संगतिर्बोद्धा ।

घटपदजन्यबोधविषयो घटो भवतु इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति पर्यवसितम् । नन्वीश्वरेच्छाया ऐक्याद्धटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारिका या भगवदिच्छा तद्विषयत्वस्य पटेऽपि सत्त्वात् घटपदात् घटविषयकबोधोऽपि जायताम् । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः तीरे सत्त्वेन शक्तिवृत्त्यैव तीरविषयकबोधोपपत्तेर्लक्षणा नाङ्गीकर्तव्येति चेत् । इच्छाया ऐक्येपि इच्छाविषयत्वस्य नानात्वेन तात्पर्यतस्तस्यैव निवेशसंभवात् । एवं च घटादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्यैव घटादिपदवाच्यत्वात्, पटादौ तादृशविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छाया अमाद्यानैतिप्रसङ्ग इति भावः । नव्यास्तु द्रव्यादिपदेषु आधुनिकसंकेतविषयेषु ईश्वरीयसंकेताभावाच्छब्दबोधानुपपत्तिरितीच्छामात्रं शक्तिरिति निगदन्ति । शक्तिग्राहकश्च वृद्धव्यवहारादिः तथाहि—उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धं प्रति घटमानयेति वाक्ये उच्चारिते मध्यमवृद्धस्य घटानयनप्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्सुः कश्चिद्बालः, अन्यैवव्यतिरेकान्यां मध्यमवृद्धनिष्ठा गवानयनप्रवृत्तिरुत्तमवृद्धप्रयुक्त—गामानयेति—वाक्यज्ञानजन्यज्ञानजन्येति निश्चिनोति । तदनन्तरमेव गां चधान अश्वमानयेति उत्तमवृद्धवाक्यं श्रुत्वा मध्यमवृद्धः गोर्वन्धन-

१ घटपदवाच्यत्वस्य पटेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

२ नन्वेवमपि ईश्वरेच्छायाः सन्मात्र(भावत्पदार्थ)विषयकत्वात्, तीरनिष्ठं यद्गङ्गापदजन्य(लक्षणाधीन)बोधविषयत्वं तद्विषयकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वसावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्स्वरूपस्य गङ्गापदवाच्यत्वस्य तीरेऽप्यक्षयतया तत्रातिप्रसङ्गतादवस्थ एवेति चेदत्रोच्यते—ईश्वरेच्छायाः सन्मात्रविषयत्वस्य तीरांशे गङ्गापदजन्यबोधविषयतायाः केवलविषयतात्वेन सत्र प्रकारत्वाङ्गीकारेणानुपपत्तौ तादृशविशिष्टविषयतात्वादिना तस्यास्तत्र तथात्वानङ्गीकाराच्चोक्तातिप्रसङ्ग इति ।

३ अन्यव्यतिरेकाभ्यामिति । अत्र वाक्यज्ञानजन्यज्ञानसत्त्वे प्रवृत्ति-सत्त्वं, वाक्यज्ञानजन्यज्ञानमात्रे प्रवृत्त्यभाव इति अन्यव्यतिरेको बोध्यो ।

मश्वानयनं च करोतीति तटस्थो बालः आवापोद्वापाभ्यां गोपदं
गोत्वावच्छिन्ने शक्तमश्वपदं चाश्वत्वावच्छिन्ने शक्तमिति । घृद्धव्यव-
हारप्रयुक्तां शक्तिं गृह्णाति । एवं भूसत्तायां, वर्तमाने लडिति व्याक-
रणसूत्रादपि वर्तमानकालिकी सत्तेति बोधो भवति । तदुक्तं—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-

कोशासत्वाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्बदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः । इति ।

तथाहि—व्याकरणाच्छक्तिग्रहस्तूक्त एव । उपमानाच्च यथा
गवयशब्दवाच्यमजानन् कश्चित्केनाप्युक्तं 'गोसदृशो गवयः' इति
वाक्यं श्रुत्वा वनं गतः सन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनन्तरं च
तद्वाक्यं स्मृत्वाऽयं गवयशब्दवाच्य इति शक्तिं गृह्णाति । तत्तूप-
मानादेवेति भावः । कोशाच्च गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात्
पीतः शङ्ख इत्यादौ पीतगुणविशिष्ट इति निश्चिनोति । घृद्धवाक्या-
न्निरूपित एव शक्तिग्रहः । एवमासत्वाक्यादपि । वाक्यशेषाद्यथा—
यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दस्य दीर्घशूकविशेषे ।

वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

इत्यादितः । विवृतिर्विवरणं, स्वप्रतिपादितार्थप्रतिपादकपदान्तर-
कथनं तस्माद्यथा—पाकशासनः इन्द्र इत्यादौ । सिद्धपदस्य सान्नि-
ध्यात्—'इह विकसितसरोरुहे अमरः' इत्यादौ अमरादौ शक्तिग्रहो
भवतीति बोध्यम् । गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिर्नतु जातावपि
गौरवादिति नैयाः ।

१ आवापः तस्मिन्नधिकस्य प्रक्षेपः । उद्वापः ततः सतो निष्कासनम् ।
यथा प्रकृते गमानयेतिवाग्ये बधानेयस्यावापः, आनयेत्यस्य उद्वापः ।

२ नव्या इति । परं त्वेवं अमेण शन्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्,

घटपदजन्यबोधविषयो घटो भवतु इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति पर्यवसितम् । नन्वीश्वरेच्छाया ऐश्याद्धटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारिका या भगवदिच्छा तद्विषयत्वस्य पटेऽपि सत्त्वात् घटपदात् पटविषयकबोधोऽपि जायताम् । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः तीरे सत्त्वेन शक्तिवृत्त्यैव तीरविषयकबोधोपपत्तेर्लक्षणा नाङ्गीकर्तव्येति चेन्न । इच्छाया ऐक्येपि इच्छाविषयत्वस्य नानात्वेन तात्पर्यतत्त्वस्यैव निवेशसंभवात् । एवं च घटादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्यैव घटादिपदवाच्यत्वात्, पटादौ तादृशविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छाया अभावात्प्रतिप्रसङ्ग इति भावः । नन्यास्तु दित्यादिपदेषु आधुनिकसकेतविषयेषु ईश्वरीयसकेताभावाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति च्छामात्रं शक्तिरिति निगदन्ति । शक्तिग्राहकश्च वृद्धव्यवहारादिः तथाहि— उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धं प्रति घटमानयेति वाक्ये उच्चारिते मध्यमवृद्धस्य घटानयनप्रवृत्तिं दृष्ट्वा त्युत्पित्सुः कश्चिद्बालः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मध्यमवृद्धनिष्ठा गवानयनप्रवृत्तिरुत्तमवृद्धप्रयुक्त—गामानयेति—वाक्यज्ञानजन्यज्ञानजन्येति निश्चिनोति । तदनन्तरमेव गानवान् अश्वमानयेति उत्तमवृद्धवाक्यं श्रुत्वा मध्यमवृद्धः गौर्बन्धन-

१ घटपदवाच्यत्वस्य पटेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

२ नन्वेवमपि ईश्वरेच्छायाः सन्मात्रं (वाक्यपदार्थं) विषयकत्वात् तीरनिष्ठं यद्गङ्गापदजन्यं (लक्षणाधीनं) बोधविषयत्वं तद्विषयकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वरूपस्य गङ्गापदवाच्यत्वस्य तीरेऽप्यक्षयतया तत्रातिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति चेदत्रोच्यते— ईश्वरेच्छायाः सन्मात्रविषयत्वस्य तीरांशे गङ्गापदजन्यबोधविषयतायाः केवलविषयतात्वेन तत्र प्रभारत्वाङ्गीकारेणाप्युपपत्तौ तादृशविशिष्टविषयतात्वादिना तस्यास्तत्र स्यात्वागङ्गीकारानोक्षातिप्रसङ्ग इति ।

३ अन्ययव्यतिरेकाभ्यामिति । अत्र वाक्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यसत्त्वे प्रवृत्ति-सत्त्वं, वाक्यज्ञानजन्यज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभाव इति अन्ययव्यतिरेको बोध्यः ।

मश्वानयनं च करोतीति तटस्थो बालः औवापोद्वापाभ्यां गोपदं
गोत्रावच्छिन्ने शक्तमश्वपदं चाश्वत्वावच्छिन्ने शक्तमिति वृद्धव्यव-
हारप्रयुक्तां शक्तिं गृह्णाति । एवं मूसत्तायां, वर्त्तमाने लडिति व्याक-
रणसूत्रादपि वर्त्तमानकालिकी सत्तेति बोधो भवति । तदुक्तं—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-

कोशासवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः । इति ।

तथाहि—व्याकरणाच्छक्तिग्रहस्तूक्त एव । उपमानाच्च यथा
गवयशब्दवाच्यमजानन् कश्चित्केनाप्युक्तं 'गोसदृशो गवयः' इति
वाक्यं श्रुत्वा वनं गतः सन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनन्तरं च
तद्वाक्यं स्मृत्वाऽयं गवयशब्दवाच्य इति शक्तिं गृह्णाति । तत्तूप-
मानादेवेति भावः । कोशाच्च गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात्
पीतः शङ्ख इत्यादौ पीतगुणविशिष्ट इति निश्चिनोति । वृद्धवाक्या-
न्निरूपित एव शक्तिग्रहः । एवमाप्तवाक्यादपि । वाक्यशेषाद्यथा—
यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दस्य दीर्घशूक्तिविशेषे ।

वसन्ते सर्वसस्याना जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

इत्यादितः । विवृतिर्विवरणं, स्वप्रतिपादितार्थप्रतिपादकपदान्तर-
कथनं तस्माद्यथा—पाकशासनः इन्द्र इत्यादौ । सिद्धपदस्य सान्नि-
ध्यात्—'इह विकसितसरोरुहे अमरः' इत्यादौ अमरादौ शक्तिग्रहो
भवतीति बोध्यम् । गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिर्नतु जातावपि
गौरवादिति नैयाः ।

१ आवापः तस्मिन् अधिकस्य प्रक्षेपः । उद्वापः ततः सतो निष्कासनम् ।
यथा प्रवृत्ते गामानयेति वाक्ये बधानेत्यस्यावापः, आनयेत्यस्य उद्वापः ।

२ नव्या इति । परं त्वेवं क्रमेण शन्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्,

क्रमेण तेषां लक्षणान्याह—पदस्येति । पदनिष्ठमित्यर्थः ।
 अन्यथाननुभावकत्वमन्वयबोधानुपधायकत्वमित्यर्थः । तथाच गामा-
 नयेत्यत्र गोपदस्य अम्पदाभावप्रयुक्तं शाब्दबोधानुपधायकत्वं गोपदे
 अम्पदाकाहेति शाब्दबोधः । अत्र घटकर्मताबोधं प्रति घटपदो-
 त्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं
 कृतिरित्यादितोऽपि शाब्दबोधः स्यात् । एवं तात्पर्यज्ञानमपि शाब्द-
 बोधे कारणम् । अन्यथा हरिं भजते इत्यादौ कचिदिन्द्रस्य कचि-
 द्विष्णोश्च बोधो न स्यात् । नच प्रकरणादीनां तात्पर्यग्राहकत्वेना-
 वश्यमपेक्षणीयतया तेषामेव शाब्दबोधकरणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
 प्रकरणादीनामननुगतत्वेन परस्परजन्यशाब्दबोधे चालनीन्यायेन स-
 र्वेषां व्यभिचरितत्वेन शाब्दबोधकरणत्वाभावात् । ननु संयो-
 गाद्यन्यतमत्वेन तेषां परिगणितानामनुगम इति चेन्न । अन्यतमत्वस्य
 तद्विन्नमिन्नत्वरूपस्य कुक्षौ सर्वस्य जगतः प्रविष्टतयाऽतिगुरुतर-
 त्वेन कारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । ननु तात्पर्यज्ञानजनकत्वेना-
 नुगमयैव कारणतास्त्विति चेन्न । जनकतावच्छेदकविधयावश्यकस्य
 तात्पर्यज्ञानस्य लाघवेन कारणत्वात् । अतश्च सिद्धं तात्पर्यज्ञानस्य
 शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमिति दिक् ।

अर्थाबाधो योग्यता ॥

योग्यतां लक्षयति—अर्थाबाध इति । अर्थस्यान्वयस्याबाधः
 अभावाभावः एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्ध इति यावत् । अत्र शाब्द-
 बोधं प्रति योग्यताज्ञानस्य संशयनिश्चयसाधारण्येनैव कारणत्वं

१ संयोगादयश्च काव्यप्रकाशकृता दर्शिताः—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ १ ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ २ ॥

अनवच्छेदे अनेकत्वे इत्यर्थः ।

बोध्यं, तेन शाब्दबोधोपात्पूर्वं योग्यताज्ञानस्य निश्चयाभावेऽपि न क्षतिः । नव्यास्तु शाब्दबोधं प्रति योग्यताज्ञानं न कारणं, वह्निना सिञ्चेदित्यत्र शाब्दबोधोपाभावस्तु सेके वह्निकारणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयरूपप्रतिबन्धकप्रयुक्तः । ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभाववत्त्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानमेव कारणमस्त्विति चेन्न । तदभाववत्त्वरूपायोग्यतानिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वेन शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वस्याक्षतत्वात् । ननु यत्र योग्यताज्ञानमपि नास्ति नाप्ययोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न । इष्टापत्तेः ।

पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः ॥

सन्निधिं लक्षयति—पदान्त्वमिति । यस्य पदस्यार्थेन सह यस्य पदस्यार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोः पदयोरव्यवधानेनोच्चारणमित्यर्थः । एतेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ गिरिपदभुक्तपदयोः सान्निध्येन शाब्दबोधः कथं न भवतीत्याशङ्का परास्ता ।

तथाच आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणमाकाङ्क्षादिरहात् । वह्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणं योग्यतादिरहात् । ग्रहरे ग्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सान्निध्याभावात् ॥

आकाङ्क्षादिरहितस्य वाक्यस्य प्रमाणत्वं निषेधति—तथाचेति । अत्र सान्निध्यसत्त्वेपि परस्परापेक्षामावादाकाङ्क्षादिरहेण न शाब्दबोध इति भावः । अनाकाङ्क्षाद्युदाहरणं दर्शयति—यथा गौरश्चः इति ।

वाक्यं द्विविधम् । वैदिकं लौकिकं च । वैदिकमीश्वरो-

क्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् ।

अन्यदप्रमाणम् ॥

प्रसङ्गाद्वाक्यं विमज्जते—वाक्यमिति । विमज्ज्य दर्शयति—
वैदिकमिति । वेदघटकं वैदिकं, तद्विन्नं लौकिकमित्यर्थः । ईश्व-
रोक्तत्वादिति । वेदः पौरुषेयः महावाक्यत्वाद्भारतादिवदित्यनुमा-
नेन तत्सिद्धिरिति । इतिहासपुराणादीनां प्रामाण्यं तु वेदमूलकत-
यैव बोध्यम् । यस्य मूलभूता श्रुतिर्नोपलभ्यते तस्यापि मूलभूत-
श्रुतिघटिता शास्त्रोच्छिन्नेति कल्प्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः ॥]

शब्दलक्षणमाह—वाक्यार्थेति । तत्करणमिति । एकपदार्था-
नुयोगिकाऽपरपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । तथाच
नीलो घट इत्यादौ घटपदानुयोगिकनीलपदार्थप्रतियोगिको यः
संसर्गः अभेदरूपसद्विषयकज्ञानमेव वाक्यार्थज्ञानमिति बोध्यम् ॥
शाब्दलक्षणं तु शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन पदजन्यपदार्थस्मृतित्वाव-
च्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वम् ।

अत्रायं शाब्दबोधप्रकारः—गामानयेत्यत्र द्वितीयार्थः कर्मत्वं
'कर्मणि द्वितीया' इत्यनुशासनात् । नीधात्वर्थ आनयनम् । आख्या-
तार्थः कृतिः । तथा कर्मत्वे धृतित्वसंबन्धेन गोपदार्थस्यान्वयः । तस्य
प्रतियोगित्वसंबन्धेनानयनेऽन्वयः । तस्यानुकूलत्वसंबन्धेन कृतावन्वय-

१ पौरुषेय इति । सजातीयोच्चारणपेक्षोच्चारितजातीयत्वम्, प्रमाणान्त-
रेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वं वा पौरुषेयत्वम् ।

२ अदृष्टार्थविषये इति शेषः । दृष्टार्थे तु व्यासावाप्तोक्तत्वादेवेति बोध्यम् ।

३ शब्देति । प्रमाणशब्देत्यादिः ।

४ संबन्धेनेति । अत्र तृतीयार्थः प्रकारकत्वं तस्य पदपदार्थं पदधर्मि-
वज्ञानेऽन्वयः । इत्थंच—पदधर्मिक-शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धप्रकारकज्ञानजन्य-
पदार्थस्मृतित्वेत्यर्थः ।

५ प्रतियोगित्वं निरूपकत्वम् ।

तस्याः समवायसंबन्धावच्छिन्नाश्रयतासंबन्धेन त्वंपदार्थेऽन्वयः ।
तथाच गोवृत्तिकर्मताप्रतियोगिकानयनानुकूलकृत्याश्रयस्त्वमिति शाब्द-
बोधः । एवं चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रस्य निरूपितत्वसंबन्धेन सादृश्ये-
ऽन्वयः । तस्याश्रयतासंबन्धेन मुखेऽन्वयः । तथाच निरूपितत्व-
संबन्धावच्छिन्नचन्द्रत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसादृश्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतासमानाधिकरणाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नसादृश्यनिष्ठप्रकारता-
निरूपितमुखत्वावच्छिन्नविशेष्यताशाली शाब्दबोधः प्रथमान्तार्थ-
मुख्यविशेष्यक एव ।

अत्र वैयाकरणाः—घात्वर्थमुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः
सर्वत्राङ्गीकार्यः । तथाच ग्रामं गच्छति देवदत्त इत्यत्र देवदत्त-
कर्तृकं ग्रामकर्मकं वर्तमानकालीनं गमनमिति बोधः । एवमन्यत्रापि ।
एवं च शृणु गर्जति मेघ इत्यादौ गर्जनाश्रयीभूतमेघकर्मकश्रवणाश्र-
यीभूतस्त्वमिति नैयायिकानां शाब्दबोधः स न संभवति मेघकर्मक-
श्रवणासंभवात् । एवं शृणु नटो गायतीत्यत्र गायनाश्रयीभूतनट-
कर्मकश्रवणासंभवादित्युक्तञ्च रमणीयम् । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्य-
कशाब्दबोधस्वीकारेपि 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ वर्तमानौ
सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामतः' इति विशेष्ये मेघे श्रवणा-
संभवेऽपि विशेषणेषु गर्जनादिषु श्रवणादीनामन्वयसंभवात् । दृष्टं
चैतद्विशेषणान्वयित्वं स्वर्गा ध्वस्तः शिखी ध्वस्तः इत्यादिप्रयोगे ।
तत्र ध्वस्त इति क्तप्रत्ययार्थध्वंसप्रतियोगिनः शिखिनः स्वर्गिणश्च
विनाशेन सममन्वयासंभवेन शिखास्वर्गयोरेव तेन सहान्वयविचक्ष-
णात् । ननु 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेन' इति
न्यायलभ्य—यत्किञ्चित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्विशेष्यतासंब-
न्धेन प्रयोजिका—इति नियमस्य सर्वैः स्वीकार्यतया ध्वंसप्रति-

१ स्वीकार्यतयेति । घटत्वे नित्यपदार्थस्याभेदान्वयतात्पर्येण घटो नित्य
इति प्रयोगस्य साधुत्वापत्तिवारणायेति भावः ।

वाचास्तीति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिप्रमाणेन घटाभावो निश्चीयत इति चेन्न । तत्सहकारेण प्रत्यक्षसैवामावग्राहकत्वाङ्गी-
कारात् । एवं 'शते पञ्चाशत्' इति संभवोपि अनुमानान्तर्भूतः ।
इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यैतिह्यमप्यज्ञातमूलवक्तृके शब्दे । चेष्टाया
अनुमानेऽन्तर्भाव इति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव प्रमाणा-
नीति सिद्धम् ।

ननु चक्षुषा स्वसंबद्धान्यस्यैव प्रतिपत्तिर्भवतीत्यत्र किं प्रमाण
मिति चेन्न । चक्षुःश्रोत्रे वस्तु प्राप्य प्रकाशकारिणी इन्द्रियत्वात्
त्वगादिवदित्यनुमानस्यैव वस्तु प्राप्य प्रकाशकारित्वद्वारा तत्र प्रमा-
णत्वात् । ननु त्वगादीनामेव वस्तु प्राप्य प्रकाशकारित्वे किं प्रमा-
णमिति चेन्न । त्वगादीन्द्रियाणि वस्तुप्रकाशकानि प्रत्यक्षज्ञानकरण-
त्वादालोकवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् । किं च तेषां वस्तु प्राप्य
प्रकाशकारित्वं तु प्रत्यक्षसिद्धमेवेति न तदंशे विवादः । नन्वस्तु
वस्तु प्राप्य प्रकाशकारित्वमिन्द्रियस्य परं संबन्धाभावात् कथं चक्षुषा
संबन्धाभावात्प्रत्यक्षमिति चेन्न । विशेष्यविशेषणभावरूपसंबन्धस्य
सत्त्वात् । नच यो हि संबन्धो भवति स संबन्धिभ्यां भिन्न उभ-
याश्रित एकश्च । यथा भेरीदण्डसंयोगः । नायं तथा विशेष्यविशे-
षणभावात् तत्स्वरूपत्वकल्पनेनैव सामञ्जस्यादिति वाच्यम् । असं-
बद्धाभावग्रहेऽप्यतिप्रसङ्गदोषस्यैतादृशसंबन्धेनैव वारणीयत्वात् । उभ-
यमतेऽपि तुल्यदोषतत्परिहारत्वात् । तथोक्तं—

‘यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥’ इति ।

अथार्यानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात् । ए-

१ तर्कितेति । तर्किता आपादिता प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वस्य सत्त्वप्र-
सक्तेर्विरोधिनी या उपलब्धिः तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽनुपलब्धितद्रूपप्रमाणेने-
त्यर्थः ।

कस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं
संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ॥

प्राग्लक्षितस्यायथार्थानुभवस्य विभागमाह—अयथार्थेति ।
विभज्य दर्शयति—संशयेत्यादिना । संशयलक्षणमाह—एक-
स्मिन्निति । एकधर्मेनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धनानाधर्मनिष्ठ-
प्रकारताशालिज्ञानत्वमित्यर्थः । उदाहरति—यथेति । घटपट-
विषयकसमूहालम्बनरूपे ज्ञाने विरुद्धघटत्वपटत्वादिनानाधर्मवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसङ्गवारणाय एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नेव घटादौ
घटत्वप्रमेयत्वादिनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहनादतिव्याप्तिरतः विरुद्धेति ।
विपर्ययेऽतिव्याप्तिवारणाय नानेति । स च त्रिविधः—एकः समान-
धर्मदर्शनजः, द्वितीयो विप्रतिपत्तिजः, तृतीयोऽसाधारणधर्मदर्श-
नजः । तत्राद्यो यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । तत्रैकस्मिन्नेव स्थाणु-
त्वनिश्चायकं वक्रकोटरत्वादिकं, पुरुषत्वनिश्चायकं च शिरःकम्पादिकं
विशेषमपश्यतः, समानधर्ममूर्द्धत्वं पश्यतः, पुंसो भवत्येव संशय इति ।
द्वितीयो यथा—शब्दो नित्य उतानित्य इति । अत्र कश्चिद्वदति
शब्दो नित्य इति । अनित्य इत्यपरः । सतो विप्रतिपत्त्या शब्दो
नित्योऽनित्यो वेति संशयः । तृतीयो यथा—नित्यानित्यव्यावृत्तं
पृथिवीमात्रवृत्तिगन्धवत्त्वज्ञानं भुवि नित्यानित्यत्वस्य संशयं करोति ॥

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्तौ 'रजतम्' इति ॥

विपर्ययं निरूपयति—मिथ्याज्ञानमिति । तदभाववति तत्त्व-

१ विप्रतिपत्तिः । विरुद्धार्थप्रतिपादकं वान्यद्वयम् ।

२ मिथ्येति । मिथ्याज्ञानमेवाऽन्यथाख्यातिपदेनोच्यते । अन्यथेत्यत्र
'थात्' प्रत्ययस्य प्रकारवाचितात् अन्यथेत्यस्य अन्यप्रकारेण विशेष्यावृत्तिध-
मेण या ख्यातिः ज्ञानं (विशेष्यस्य) इत्यर्थरूपात् । प्रामाकरास्तु ईदृशस्थले
ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । ते अख्यातिवादिन इत्युच्यन्ते ।
अद्वैतिनस्तु असत्ख्यातिमसतः शुक्तिरजततयोः समवायस्य ख्यातिं
वदन्ति ।

कारकनिश्चयानुभवत्वमित्यर्थः । तर्केऽतिव्याप्तिवारणाय तर्कान्यत्व-
मपि देयम् ।

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा यदि वह्निर्न
स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ॥

तर्कं लक्षयति—व्याप्यारोपेणेति । अयं च प्रवर्तमानस्य धूम-
लिङ्गस्य विषयमग्निमत्त्वमनुजानाति, अनग्निमत्त्वं च प्रतिषेधति ।
अतोऽनुमानस्य भवत्यनुग्राहक इति विपर्ययात् पृथग्निर्देशः ।

स्मृतिरपि द्विविधा । यथार्था अयथार्था च । प्रमाजन्या
यथार्था । अप्रमाजन्या अयथार्था ॥

स्मृतिं विभजते—स्मृतिरपीति । स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेन प्र-
मायाः स्मृतिकारणत्वमिति भावः ।

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥

सुखं लक्षयति—सर्वेषामिति । सुखत्वं चाहं सुखीत्यनुभव-
गम्यो जातिविशेषः ।

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् ॥

दुःखं निरूपयति—प्रतिकूलेति । दुःखत्वं जातिः ।

इच्छा कामः ।

इच्छां निरूपयति—इच्छेति । सा द्विविधा, फलविषयिणी
उपायविषयिणी च । फलमिच्छायाः सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं
कारणम् ।

क्रोधो द्वेषः ।

द्वेषं लक्षयति—क्रोध इति । तं प्रति दुःखज्ञानं, दुःखोपायद्वेषं

१ अनुजानातीति । कारणोपपत्त्येति शेषः ।

२ प्रतिषेधतीति । कारणस्यानुपपद्यमानत्वदर्शनादिति शेषः ।

प्रति च बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वं लक्षणम् ।

कृतिः प्रयत्नः ॥

प्रयत्नं निरूपयति—कृतिरिति । स त्रिविधः—प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिभेदात् ।

विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ॥

शुद्धादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना

नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ॥

धर्मं लक्षयति—विहितेति । इष्टसाधनतया वेदप्रतिपाद्यत्वं लक्षणमित्यर्थः । साक्षात्सुखसाधनत्वं पर्यवसितं लक्षणम् । तेन ज्योतिष्टोमादौ नातिप्रसङ्गः । अधर्मं लक्षयति—निषिद्धेति । अनिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितमित्यर्थः । तत्र धर्मः भोग-कीर्तनादिनाऽधर्मश्च भोगप्रायश्चित्तादिना नश्यति । एतावेवादृष्टमिति कथ्येते । एतावेव च सुखदुःखस्यासाधारणकारणावनुमानलब्धौ । तथाहि—देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वाद्देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवदिति । शरीरादिजनकात्मविशेषगुणश्च धर्माधर्मावेव । प्रयत्नादीनां शरीराद्यजनकत्वादिति दिक् ।

संस्कारस्त्रिविधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ।

वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ।

संस्कारं विभजते—संस्कार इति । संस्कारव्यवहारहेतुत्वं लक्षणम् । क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वं वेगस्य लक्षणम् । वेगस्याश्रयमाह—पृथिव्यादीति ।

अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः ।

भावनां निरूपयति—अनुभवजन्येति । अनुभववारणायानु-

१ नातिप्रसङ्ग इति । गीमांसकमते ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वेऽपि नैयायिकमते तत्रान्यस्याप्यर्थस्य धर्मत्वाच्च्योतिष्टोमस्यालक्ष्यत्वमिति भावः ।

भवजन्येति । स्मृतिवारणाय स्मृतिहेतुरिति । भावनाख्यसंस्कारस्तू-
द्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति । उद्बोधश्च संस्कारस्य सहकारिलाभः ।
सहकारिणश्च संस्कारस्य सदृशदर्शनादयः । तथाचोक्तं—सदृशा-
दृष्टचिन्तानाः स्मृतिबीजस्य बोधकाः । इति ॥

अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः
कटादिप्रथिवीवृत्तिः ॥ इति गुणाः ॥

स्थितिस्थापकं लक्षयति—अन्यथेति । तदाश्रयमाह—कटा-
दीति । इतीति समाप्ता गुणा इत्यर्थः ॥

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अ-
धोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य संनिकृष्टसंयोग-
हेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्य-
त्सर्वं गमनम् ॥

उद्देश्यक्रमेण कर्म निरूपयति—चलनात्मकमिति । गुणवद्-
द्रव्यमात्रवृत्तीति शेषः ।

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः ।
परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादि ॥

सामान्यं लक्षयति—नित्यमिति ।

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ॥

विशेषपदार्थस्य स्वरूपमाह—नित्यद्रव्यवृत्तय इति । पूर्वमेव
व्याख्याताः ।

नित्यसंबन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयो-
र्मध्य एकमविनश्यदवस्थमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयु-
तसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रिया-
क्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति ॥

समवायं लक्षयति—नित्यसंबन्ध इति । ययोरिति । घट-

कपालयोर्मध्ये एको घटः नाशमप्राप्यैव कपालाश्रित एवावतिष्ठते
तौ घटकपालौ अयुतसिद्धावित्यर्थः । एवमन्यत्रापि ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ॥

प्रागभावं लक्षयति—अनादिरिति । घटादिवारणायानादि-
रिति । आकाशादिवारणाय सान्त इति ॥

सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ॥

ध्वंसं लक्षयति—सादिरिति । परमाण्वादिवारणाय सादि-
रिति । घटादिवारणायानन्त इति । ममे घटे कपालमालायां घट-
ध्वंसस्तिष्ठति स च मुद्गरप्रहारजन्यः अविनाशीति लक्षणसङ्गतिः ।

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः ।

यथा भूतले घटो नास्तीति ॥

अत्यन्ताभावं लक्षयति—त्रैकालिकेति । स च एकपर्याप्तधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकः, अनेकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च ।
तत्राद्यो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अपर उभयत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । नन्यत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वे यादृशभूतलाद्य-
वच्छेदेन घटादिकं दूरीकृतं पुनश्च कालान्तरेण तदानीत्तं तत्र घट-
सत्त्वदशायामपि तदत्यन्ताभावस्य सत्त्वात्तत्पतीतिः कथं न भवतीति-
चेन्न । संबन्धसंबन्ध्युभयसत्तायाः विशिष्टविषयकप्रत्यक्षप्रयोजकत्वेन
संबन्धिनः अत्यन्ताभावस्य भूतलस्य च सत्त्वेऽपि घटाभावबद्धभूतल-
मित्यादिज्ञानकालीनविशेष्यविशेषणभावरूपसंबन्धाभावेन तदानीं-
तत्पतीत्यनुदयात् । केचित्तूत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव
इत्याहुः ।

प्राचीनास्तु ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभावो वर्तते ।
नच तयोरधिकरणेऽपि रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययानुरोधेनात्यन्ता-
भाववत्त्वाङ्गीकार आवश्यक इति वाच्यम् । तत्र तादृशप्रत्ययस्य

ध्वंसप्रागभावावगाहित्वात् । नच तादृशप्रत्ययस्य ध्वंसावगाहित्वे यत्र पूर्वरक्तस्य ध्वंसः भविष्यद्रक्तस्य च प्रागभावः मध्ये रक्ततादशायां ध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वेन रक्तं रूपं नास्तीति कथं न प्रत्ययो भवतीति वाच्यम् । रक्ततादशायां रक्तान्तरध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वेऽपि तत्र रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेन तादृशप्रतीतेरनुदयात् । नच ध्वंसप्रतियोगितायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वे मानाभावेन तत्तदनन्तरक्तध्वंसादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यस्य कल्पनापेक्षया ध्वंसप्रागभावाधिकरणे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिरत्यन्ताभावमेवावगाहतामिति वाच्यम् । यावन्ति रक्तरूपाणि तद्यथाकित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतद्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकामावैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययोपपत्तेस्तदत्यन्ताभाववावगाहित्वस्य निष्फलत्वेन मध्ये रक्ततादशायां च तद्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यासत्त्वेन क्षैत्यभावादित्याहुस्तत्र । तथासत्यन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति निर्णयेऽपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः । नच तत्र प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न तथा प्रत्यय इति वाच्यं, विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयात् विशेषाभावकूटनिश्चयस्य चाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा विशेषाभावकूटेनैवोपपत्तौ सामान्याभावस्यापलापपत्तेरिति दिक् ॥

१ मानाभावेनेति । अभावीयप्रतियोगितायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वे मानं तादृशाभावप्रतानिधयस्य प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिः । ध्वंसप्रागभाववत्तानिधयस्य तु कुत्राप्यप्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरुपप्रतियोगितावच्छेदककल्पकाभावादित्यर्थः ।

२ तादृशाभावकूटस्य (तादृशभावदभावानां) रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयलक्षणदित्यर्थः ।

३ क्षैत्यभावादिति । मध्ये रक्ततादशायां 'रक्तं रूपं नास्ति' इतिप्रतीत्यापत्तेरभावदित्यर्थः ।

४ तथासति रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतौ रक्तत्वाभावकूटस्य विषयत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

५ अन्यथा विशेषाभावकूटनिधयस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ॥

नन्वभावानामधिकरणात्मकत्वमस्तु लघवादिति चेन्न । अनन्ता-
धिकरणस्वरूपकल्पनापेक्षयातिरिक्ताभावपदार्थकल्पनाया लघीय-
त्वात् । नचावश्यकृततत्त्वस्वरूपेऽप्यभावत्वकल्पनं न गौरवावहमिति
वाच्यम् । आधाराधेयभावानुपपत्तेः । ननु अभावाधिकरणकाभा-
वप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथा
सर्वत्राप्यस्त्विति चेन्न । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे तत्तच्छब्द-
गन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । येनेन्द्रियेण यत्प्रत्यक्षं तन्निष्ठा
जातिस्तदभावश्च तेनेन्द्रियेण गृह्यत इति समयेन चाक्षुषज्ञानविष-
यघटादीनामात्मस्वरूपत्वेनात्मनश्चाक्षुषज्ञानाभावेनाप्रत्यक्षतापत्तेरित्यलं
बहुशङ्कोत्थापनेनेति । एवमभावाभावस्तु प्रतियोगिस्वरूपः । अति-
रिक्त इति केचित् ।

तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्या-
भावः । यथा घटः पटो नेति ॥

अन्योन्याभावं लक्षयति—तादात्म्येति । उदाहरति—यथेति ।
ननु घटः पटो न भवतीत्यत्र कस्य भेदः क विवक्षित इति चेत्
उच्यते—यत्पदोत्तरं नञ् श्रूयते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकभेद एव
नञा विवक्षित इति नियमेन पटप्रतियोगिकभेदस्यैव घटे बोधनात् ।
नन्वेतादृशनियमस्वीकारे घटानधिकरणं भूतलमित्यादावपि घटभेद-
प्रत्ययापत्तिरिति चेन्न । नियमस्य समासातिरिक्तविषयकत्वेन संको-
चात् । नच तथापि ‘रात्रौ प्रकाशकश्चन्द्रो न वह्निर्न च भास्करः’
इत्यत्र चन्द्रपदोत्तरं श्रूयमाणस्य नञश्चन्द्रभेदबोधकतापत्तिरिति
वाच्यं, तात्पर्यविषयीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव बोधनात् ।

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था
इति सिद्धम् ।

१ यत्पदोत्तरमिति यद्धर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरमित्यर्थः ।

२ येन सह यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं यत्पदोत्तरं यत्पदस्य कर्षणादिति भावः ।

ननु 'प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-
-तर्क-निर्णय-चाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-नि-
ग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति न्यायस्यादिसूत्रे पो-
डशपदार्थानां प्रतिपादनात् ससैव पदार्था इति कथनमसङ्गतमित्यत
आह-सर्वेषामिति । अन्तर्भावप्रकारश्चेत्यम्—प्रमाणस्येन्द्रियस्य द्रव्ये
व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे आत्म-शरीरे-न्द्रिया-ऽर्थ-बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-
प्रेत्यभाव-फल-दुःखा-ऽपवर्गाः प्रमेयं, तत्रात्मशरीरेन्द्रियाणां द्रव्ये,
अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये,
प्रवृत्तेर्गुणे, रागद्वेषमोहात्मकस्य दोषस्य गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो
जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मस्वरूपस्य प्रेत्यभावस्य गुणे, सुख-
दुःखसंवेदनरूपस्य फलस्य गुणे, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणेन्तर्भावः ।

अपवर्गस्तु मोक्षः एवैकविंशतिभेदमित्रस्य दुःखस्यात्यन्तिकी नि-
वृत्तिः । एकविंशतिदुःखानि च शरीरं, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः,
षड्बुद्ध्यः, सुखं, दुःखं च । नच शरीरादौ दुःखत्वजात्यभावात्
कथं तदुःखशब्देनोच्यते इति वाच्यम् । तेषां सर्वेषामेव दुःख-
संबन्धितया दुःखत्वस्य तत्राप्यारोपादौषचारिकस्तत्र दुःखशब्द-
प्रयोगः । नच मनसो नित्यत्वेन कथं तन्नाश इति वाच्यम् । यद्रूप-
विशिष्टस्य मनसो दुःखहेतुत्वं तद्विशिष्टस्यैव नाशात् । शिखी ध्वस्तः
इत्यत्र यथा शिखाविशिष्टेऽविनश्यदवस्थेऽपि शिखायां नष्टायां
तथा व्यवहारः तद्वदत्रापि इति बोध्यम् । दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं
च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् । मोक्षप्रकारश्चेत्यं—
तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाशः । वासनानाशेन वासनाविशि-
ष्टरागादेरभावः । तदभावेन प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावः । ततः
जन्माभावः । ततश्च दुःखभावः । ततश्च स्वसमानाधिकरणदुःखा-
समानकालीनैकविंशतिदुःखध्वंसात्मको मोक्षो भवति । तदुक्तं—

‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावाद-
पवर्गः’ इति । तथाचैतादृशस्यापवर्गस्याभावेन्तर्भावः ।

संशयस्य गुणे, साध्यतयेच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य द्रव्यादिषु महा-
नसादिरूपदृष्टान्तस्य द्रव्यादौ, उभयमतसिद्धसिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु,
अवयवस्य गुणे, निर्णयस्य गुणे, तर्कस्य गुणे, तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवा-
दस्य गुणे, विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे, स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूप-
वितण्डाया गुणे, हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु, अभिप्रायान्त-
रेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य
गुणे, असदुत्तररूपजतिगुणे, पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथा-
यथं द्रव्यादिषु, तत्र विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रति-
ज्ञाहानेरभावे, परीक्तदोषोद्दिधीर्पया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया
प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादिविरुद्ध-
हेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादौ परेण दूषिते
तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे, परोक्तदूषणोद्दिधीर्पया
पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथनरूपहेत्व-
न्तरस्य गुणे, प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे, अवाचक-
पदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे, अविज्ञातार्थस्य गुणे, अपार्थक्यस्य
गुणे, अपासकालस्य गुणे, न्यूनस्य गुणे, अधिकस्य गुणे, पुनरभि-
धानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे, अननुमापणस्याभावे, अविज्ञानस्याभावे,
अप्रतिभाया अभावे, विक्षेपस्याभावे, मतानुज्ञायाः गुणे, पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणस्याभावे, निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे, अपसिद्धान्तस्याभावे,
हेत्वाभासानां द्रव्यादिष्वन्तर्भाव इति । एते निग्रहस्थानीयाः ॥ इति
सक्षेप पदार्था इति सिद्धम् ॥

पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्येते—अभिधेयत्वं प्रमेयत्वं

वान्यत्व ज्ञेयत्व सप्ताना साधर्म्यम् । सन्नितिप्रतीतिविषयत्व भावत्व
 पण्णा साधर्म्यम् । अनेकत्वे सति भावत्व पञ्चाना साधर्म्यम् । समवा-
 यान्यत्वे सति समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्व चतुर्णां साध-
 र्म्यम् । सत्तावत्त्व त्रयाणा साधर्म्यम् । कर्मान्यत्वे सति सत्तावत्त्व
 द्वयो साधर्म्यम् । गुणवत्त्व कर्मवत्त्व द्रव्यत्व साधर्म्यम् । महत्परि-
 माणवत्त्वम् अष्टाना साधर्म्यम् । ज्ञानानधिकरणत्वे सति मनोऽ-
 न्यत्व सप्ताना साधर्म्यम् । मनोदिगन्यत्वे सति ज्ञानानधिकरणत्व
 पण्णा साधर्म्यम् । परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वजातिमत्त्व, मूर्तत्व,
 क्रियावत्त्व, पञ्चाना क्षित्यप्तेज पवनमनसा साधर्म्यम् । कालाकाश-
 दिगात्मना सर्वगतत्व साधर्म्यम् । क्षित्यादीना पञ्चाना भूतत्व साध-
 र्म्यम् । स्पर्शवत्त्व द्रव्यारम्भकत्व च चतुर्णां साधर्म्यम् । रूपवत्त्व
 त्रयाणा साधर्म्यम् । पृथिवीजल्यो गुरुत्व साधर्म्यम् । गन्धवत्त्व
 पृथिव्या साधर्म्यम् । रूपादिचतुष्टय-सासिद्धिकद्रवत्व-स्नेहादिदश-
 भावनाना विशेषगुणत्वम् । सख्याद्यष्ट नैमित्तिकद्रवत्व वेगाना
 सामान्यगुणत्वम् । सख्यादिपञ्चाना मूर्तामूर्तोभयवृत्तिगुणत्वम् ।
 एकत्वभिन्नसख्यै कपृथक्त्वभिन्नपृथक्त्व सयोग विभागानामनेकवृत्ति-
 गुणत्वम् । तदन्येषा गुणानामेकैकवृत्तिगुणत्वम् । रूपादिचतुष्टय-
 शब्दाना बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्, सख्याद्यष्ट द्रवत्व-स्नेह वेगाना
 द्वीन्द्रियग्राह्यगुणत्वम् । बुद्ध्यादिषट्कानामन्तरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वम् ।
 गुरुत्वधर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियगुणत्वम् । अपाकप्रभवरूपादिचतु-
 ष्टय मध्यमपरिमाणै कपृथक्त्व-गुरुत्व-सासिद्धिकद्रवत्व-स्नेह-वेग-
 स्थितिस्थापकाना कारणगुणपूर्वकत्वम्, जन्यद्रव्यवृत्तिविशेषगुणाना
 मकारणगुणपूर्वकत्वम् । सयोग विभाग वेगाना कर्मासमवायिकार-
 णकत्व कारणगुणसमवायिकारणत्व च । सयोग विभाग शब्दाद्यष्ट
 भावानामव्याप्यवृत्तिगुणत्वम् । बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नभावनाना सविषय-
 त्वम् । गन्ध सयोगादिचतुष्टय शब्द-सुख दुःख द्वेष धर्मा-ऽधर्म स

स्काराणामनित्यगुणत्वम् । तदितरगुणानां नित्यगुणत्वं साधर्म्यं
ज्ञेयम् ॥ एवं ज्ञेयत्वादिकं विहाय यस्य यत्साधर्म्यमुक्तं तदितरेषां
वैधर्म्यम् । यथा द्रव्यादित्रिकाणां साधर्म्यमुक्तं तत्सामान्यादीनां
वैधर्म्यमेवं गुणवत्त्वं द्रव्यस्य साधर्म्यमुक्तं तत्तु गुणादीनां वैधर्म्यं
ज्ञेयमेवमन्यत्रापि स्वयमूह्यम् ॥ इति दिक् ।

काणादन्यायमतयोर्वालव्युत्पत्तिसिद्धये ।

अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥

इति श्रीमदन्नंभट्टविरचितस्तर्कसंग्रहः समाप्तः ॥

ननु कतमदर्शनमयमनुसरति ? न तावत्काणादं, प्रमाणचतुष्टयप्र-
तिपादनात् ; नापि गौतमीयं, सप्तपदार्थप्रतिपादनादित्याशङ्क्यामाह—
काणादेत्यादि । तथाच दर्शनद्वयव्युत्पत्तिसुभिरध्येतव्योऽयं ग्रन्थ
इति भावः ॥

ननु सप्तपदार्थज्ञानात् किं भवतीति चेत् मोक्षपदार्थः तस्य
वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्, वाक्यार्थज्ञानस्य च पदार्थज्ञानाधीनत्वात् ।
अतः पदार्थज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वं परंपरया सिद्धयति ।

स च मोक्षः स्वर्गादिरूप इति मीमांसकाः । नित्यसुखाभिव्य-
क्तिरिति तदेकदेशिनः । अहंकारनिवृत्तौ औदासीन्यमिति कपिला-
नुयायिनः । तत्त्वज्ञानेन मिथ्यादिवासनादिनिवृत्तौ चैतन्य-रूपस्य
जीवस्य ब्रह्मणैक्यमिति शाङ्कराः । सारूप्य-सामीप्य-सार्ष्टि-एकत्व-
मिति चतुर्विधो मोक्षः इति पौराणिकाः ।

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-

जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षे ।

१ प्रमाणचतुष्टयेति गौतमीयतावगमकम् ।

२ सप्तपदार्थेति काणादताववोधकम् ।

मम तु मतमनङ्गस्यैरतारुण्यघूर्णे-

न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥

इति स्वतन्त्रालंकारिकाः ॥

तथाचैतच्छास्त्रस्य मोक्षोपयोगित्वात् मुमुक्षुभिरेतदवश्यमध्येत-
व्यम् । यद्यप्यसदादीनां कुतर्ककर्मशुद्धिसार्वभौमादिमायावादिनि-
वारकसकलकरुणावतारवैष्णववृन्दवन्दितचरणकमलदीनोद्धारकश्रीन-
न्दनन्दनाभेदमूर्तिकथीमद्वल्लभाचार्याश्रितानां वैष्णवप्रवराणां श्रीन-
न्दनन्दनशरणगतानां तदध्ययनं नोचितं, यतः—

सारूप्य-सार्ष्टि-सामीप्य-सारूप्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।

इति भगवदुक्तपरमभागवतसद्धर्मपुष्टिमार्गानुयायिनः

‘न कामये नाथ तदप्यहं कचि-

न्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवम्’ ।

इति पुनः पुनः कामयमाना ययं तादृशमोक्षादिकमपि तुच्छीकृत्य
गणयामस्तदुक्तं—

तुलयामि लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्घिसङ्घस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ इति

तथापि श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्वल्लभाचार्यमक्तिप्रतिपादकेषु परं रम-
णीयतरगम्भीरार्थकमहावाक्येषु बोधोपयोगित्वात् अस्सदादिभिरपि
तन्मार्गस्यैरवश्यमेवैतच्छास्त्रमध्येतव्यमतो व्याख्यातमिति दिक् ।

श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजसेवकेन

गोवर्द्धनस्य हि कृपाम्बुधिभाजनेन । .

श्रीमन्महीधरपादसुभक्तिकेन

टीका समाप्तिमगमत् सुधिया कृतेयम् ॥ १ ॥

भोग्यब्धिनन्दविपुलाप्रमिते सुरम्ये
संवत्सरेऽग्निसुतिथौ बुधवासरे च ।

सिन्धोस्तटे परमरम्यतमे प्रणीता

मुरलीधरेण विदुषार्यविनोदनाय ॥ २ ॥

इति हैद्राबादपुटभेदनिवाति-गुरुर्णाहात्यवतंस-श्रीमद्वल्लभाचार्यमतानुयायि-
श्रीमद्विद्वद्रट्टन्दवन्द्यपादश्रीगोखामिश्रीगोविन्दलालवरणशिष्य-
मापारेत्यट्टकृत-मुरलीधरकृतिवरकृता तर्कविला-
सिनी टीका समाप्तिमञ्जत् ॥

